

Stowarzyszenie Karaimów w Paryżu. Od wzajemnej pomocy (1923–1939) do walki przeciwko „ogromnemu zagrożeniu, które zawisło nad naszymi głowami” (1939–1945)*

Blandine Guyot

Institut national des langues et civilisations orientales, Paryż

**The Association of Karaims in Paris:
from providing mutual assistance (1929–1938) to promoting
organized resistance against “the monstrous threat” hanging
over Karaim heads (1939–1945)**

Summary: At the beginning of the 1920s an active émigré community of 324 Karaims (275 Karaims from Crimea and 49 Karaims from Constantinople) had established itself in France. In 1923 they formed an organisation called the Karaims' Association in Paris (*Association des Karaimes à Paris*), headed by Salomon Krym and Boris Saratch. From its initial foundation until 1938, its goal was to promote mutual assistance, foster community ties and support the Karaim religion. However, in 1938, in response to increasing racial persecution and antisemitism in Europe, the Association assumed a new outlook and devoted greater time and effort to trying to help and protect Karaims in distress, mainly those based in Germany and Czechoslovakia.

* Artykuł z języka francuskiego na język polski przełożyła Anna Abkowicz. W tłumaczeniu zachowano francuską pisownię imion i nazwisk Karaimów zamieszkujących we Francji. [przypis redakcji].

During the Second World War (1939–1940), the Karaim community in France lived in permanent fear of what Simon Kazas, the President of the Association, referred to as “the monstrous threat suspended over our heads.” This article describes the main events marking the complex and cruel plight of the Karaims in France during Second World War. In the face of racial hostility, especially in its official form pursued by the Gestapo and the *Commissariat Général aux Questions Juives in Paris*, the Karaims of France fought collectively to save their lives, with Simon Douvan, the last Mayor of Eupatoria in Imperial Russia, and later also Simon Kazas playing especially key roles.

The author’s analysis is based primarily on the Association’s archives, most notably one manuscript of exceptional historical value that was written in Russian in the first person by Simon Kazas describing his actions during Second World War. Simon Kazas’ story is included as an annex to this article and is being published for the first time.

Keywords: Karaims of France, Second World War, Nazi occupation of France

1. Wstęp

W czasie drugiej wojny światowej Karaimi we Francji żyli w poczuciu permanentnego strachu oraz, jak to określił Simon Kazas, ówczesny prezes Stowarzyszenia Karaimów w Paryżu, „ogromnego zagrożenia, które zawisło nad naszymi głowami”¹. Niniejszy artykuł przybliży dzieje karaimskiej emigracji we Francji i powstałej w 1923 r. organizacji pod nazwą *L’Association des Karaimes à Paris* (Stowarzyszenie Karaimów w Paryżu), prezentując główne

¹ Przemówienie Simona Kazasa wygłoszone podczas otwarcia Walnego Zebrania Stowarzyszenia Karaimów w Paryżu 3 II 1946 r. (archiwum Stowarzyszenia Karaimów w Paryżu; dalej zwane jako archiwum SKP). Kazas (21 VI 1881, Odesa – 7 VI 1965, Paryż) był drugim z kolei przewodniczącym Stowarzyszenia (pierwszym był Boris Saratch, zaś Salomon Krym był prezesem honorowym). Funkcję tę pełnił od czerwca 1938 do sierpnia 1950 r. Przyjechał do Francji 4 IX 1924, spędziwszy pewien czas na emigracji w Konstantynopolu. Od 1925 r. pracował jako dentysta – w swoim paryskim gabinecie leczył głównie rosyjskich emigrantów. W 1937 r. został wprowadzony do loży masonskiej Jupiter w Grande Loge de France 9 (Mnuchin 2008–2010: I, 64).

wydarzenia, które wpłynęły na skomplikowane i nierzadko dramatyczne losy Karaimów we Francji w czasie drugiej wojny światowej. Podjęto w nim próbę ukazania, jak wobec rasistowskich represji prowadzonych przez dwa urzędy, Gestapo i Generalny Komisariat do Spraw Żydowskich (*Commissariat Général aux Questions Juives*), Karaimi we Francji walczyli wspólnie o ocalenie własnego życia. Na szczególną uwagę zasługują w tym zakresie działania Simona Douvana, ostatniego burmistrza Eupatorii w carskiej Rosji, oraz Simona Kazasa.

W artykule wykorzystano przede wszystkim materiały z archiwum Stowarzyszenia², zwłaszcza rękopis o unikatowej wartości historycznej, sporządzony przez Simona Kazasa w języku rosyjskim. Autor opisuje w nim wydarzenia z okresu drugiej wojny światowej. Rękopis ten jest po raz pierwszy publikowany w całości (zob. Aneks 1).

2. Wzajemna pomoc (1923–1939)

Był listopad 1920 roku. Biała Armia opuszczała Krym. Nasza szkoła wojskowa ewakuowała się z Sewastopola. Czekaliśmy na załadunek. Przed portem zebrała się masa ludzi – zmieszanych z konnymi zaprzęgami i zgromadzonym dobytkiem – o wymaganych wiatrem twarzach, odzianych w szynele, w burki, w papachy, w kubanki... Tłum stale narastał, zbijał się coraz ciśnień, z wolna, lecz uporczywie przemieszczając się w kierunku nabrzeży. Tutaj, po licznych trapach, wlewał się na pokłady statków, wypełnił je, zaczął przenikać do ładowni. (Kuśul, 2010; Kuszul, 2007).

Tymi słowami Avraam Kouchoul³, który opuścił Krym jako zaledwie dwudziestolatek, rozpoczyna swoją opowieść o wygnaniu, napisaną we Francji w 1930 r. i zatytułowaną „Modlitwa”. Wyjeżdżał sam, pozostawiając najbliższych i życie w karaimskiej społeczności w Eupatorii. Jego wspomnienia są pełne żalu z powodu oderwania od ziemi ojczystej i głębokiego poczucia odizolowania.

Emigracja Karaimów z Krymu była niezorganizowana, rozproszona. Obejmowała niekiedy całe rodziny – jak w wypadku Douvanów i Stambolich.

² Archiwum Stowarzyszenia Karaimów w Paryżu (SKP) zostało odnalezione i zabezpieczone przez Michela Kefeli.

³ Avraam Kouchoul był bratem Semity Kuszul, która pozostała na Krymie i była ważną postacią w środowisku Karaimów w Rosji sowieckiej.

Częściej emigrantami byli bracia, jak na przykład Jacques i Michel Kefeli, bliźniacy Joseph i Marc Pampouloff, Isaac i Sébastien Pastac czy Ilya i Jacob Otchan⁴. Niektórzy, jak Avraam Kouchoul, Jacob Prik czy Ezra Levi-Topal, emigrowali w pojedynkę.

Pierwszym etapem tej emigracji był głównie Konstantynopol (Stambuł), potem następował niekiedy jeszcze etap przejściowy na Bałkanach (w Bułgarii, Serbii) i w Czechosłowacji, a następnie ostateczne osiedlano się we Francji. Ze wszystkich krajów, do których emigrowali Karaimi w latach 20. XX w., Francja przyjęła największą grupę: 324 osoby. W Bułgarii osiadło około 20 osób, w Niemczech 18, a w Czechosłowacji 11⁵.

Istniała również wspólnota karaimska w Polsce [i na Litwie – red.], powstała za czasów księcia Witolda pod koniec XIV w. Wspólnota, której przodkowie pochodzili z Krymu i która istnieje do dnia dzisiejszego, miała swoje centrum kulturalne i religijne w Trokach (obecnie Trakai, Litwa). Seraja Szapszał, Karaim z Krymu, został w 1927 r. wybrany na hachana Karaimów polsko-litewskich. Wcześniej, od 1915 r. zajmował stanowisko hachana w Eupatorii, a następnie po aneksji Krymu przez bolszewików został zmuszony do wyjazdu do Turcji. Wspólnota Karaimów we Francji, pomimo emigracji i odległości, w ramach swojej kontynuacji przedemigracyjnego życia duchowego uznawała go za swojego przywódcę religijnego.

Wśród 324 Karaimów, którzy przyjechali do Francji w latach 20. XX w., znalazło się 275 rosyjskojęzycznych Karaimów z Krymu, którzy wyjechali po rewolucji październikowej – w większości antybolszewików – oraz 49 tureckojęzycznych Karaimów z Konstantynopola, którzy wyjechali po przejściu władzy przez Mustafę Kemala w 1924 r. We Francji było sześć małżeństw, w których jedno z małżonków pochodziło z Krymu, a drugie z Konstantynopola. Znalazło się tu także 10 osób wywodzących się z Karaimów polsko-litewskich, między innymi przedsiębiorca tytoniowy Ilia Łopatko z żoną, Zinajdą z domu Szpakowską i trojgiem dzieci – przybyli oni drogą morską w 1929 r. z Harbinu w Chinach (Mandżuria) (Vasilev,

⁴ Ilya Otchan miał brata bliźniaka, Simona, który pozostał na Krymie i tam zmarł w czasie głodu w początkach lat 1920 XX w. (Otchan [bez daty]).

⁵ Zob. Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich, kolekcja Seraji Szapszała, BWLAN-F143-1068 (korespondencja z niemieckimi i czeskimi Karaimami w sprawie metryk) oraz korespondencja dotycząca Karaimów w Bułgarii (archiwum SKP).

Lopato 2011: 57). Karaimska populacja w Francji liczyła prawie dwa razy więcej mężczyzn niż kobiet (214 mężczyzn i 110 kobiet).

Miejsce pochodzenia	mężczyźni	kobiety	razem
Rosja	178	87	265
Polska (zabór rosyjski)	6	4	10
Łączna liczba Karaimów z Rosji	184	91	275
Konstantynopol	30	19	49
Razem	214	110	324

Tabela 1. Liczebność Karaimów we Francji (opr. Blandine Guyot)

W latach 50. XX w. wskutek gwałtownych aktów ksenofobicznych w Egipcie, a następnie przejścia w 1956 r. władzy przez [Gamala Abdela – red.] Nasera, pewna liczba Karaimów z Egiptu posługujących się językiem arabskim emigrowała do Francji. W wyniku tego we Francji można zaobserwować obecność Karaimów z czterech krajów: Rosji, Polski, Turcji i Egiptu. Jeden z egipskich Karaimów znał dobrze Francję, gdyż studiował tu i pracował w latach 20. i 30. XX w. Nazywał się Maurice Barukh Cohen i przed wojną był asystentem dentystycznym w gabinecie wspomnianego Simona Kazasa, Karaima z Odessy. Przed wojną za radą swego pracodawcy powrócił do Egiptu. Córka Maurice'a, Mireille Cohen-Massouda tak opowiada o losach ojca:

Po powrocie do Egiptu w 1938 r. Maurice Baroukh Cohen ożenił się z Karaimką, córką Lieto Khadr Massouda, przywódcy wspólnoty karaimskiej w Kairze. W ten sposób przyszliśmy na świat ja i mój brat. Dzięki oszczędnościom zgromadzonym na emigracji we Francji mój ojciec mógł pomóc dwóm swoim braciom założyć biznes tekstylny.⁶

Siedemnaście lat później, w 1955 r., Cohen przyjechał do Francji ponownie, tym razem już z rodziną i na zawsze.

⁶ Mireille Cohen-Massouda, wywiad zebrany przez Blandine Guyot, Paryż, 2015.

Karaimi, którzy przybyli do Francji w sposób rozproszony, na miejscu zdołali nawiązać ze sobą kontakty i się zorganizować. W 1923 r. powołali *Association des Karaimes à Paris* (Stowarzyszenie Karaimów w Paryżu). Na pierwszego prezesa wybrano Borisa Saratcha, zaś Salomon Krym został prezesem honorowym. Organizacja rozwijała działalność w trzech zakresach: kulturalnym, religijnym i samopomocy materialnej.

Jedną z form działalności kulturalnej było organizowanie dorocznego balu. Bale karaimskie były znane wśród emigracji rosyjskiej w Paryżu w okresie międzywojennym, o czym wspomina Michel Saratch w swoim artykule zatytułowanym „Emigracja rosyjska i Karaimi we Francji”:

Nie było soboty bez wieczornicy, bez balu. Każda organizacja uważała za swój obowiązek zorganizować kilka imprez rocznie. Brali w nich udział nawet Francuzi [...]. Rosyjskie przyjęcia słynęły z występów śpiewaczek, gruzińskie – z lezginki, a karaimskie – z wybornej kuchni. Przychodzili na te bale absolutnie wszyscy: sami Karaimi, ich współpracownicy, ich przyjaciele z pułków [...]. (Sarač 2005: 91).

Posługę religijną zapewniał hazzan Fiodor Foroumda, wspierany przez Jacquesa Kefelego, byłego lekarza wojskowego w imperialnej marynarce wojennej Rosji, którego ojciec, Iossif Moisseïevitch Kefeli był hazzanem w Odessie. Fiodor Foroumda utrzymywał bliskie kontakty z Serają Szapszałem, którego uznawał za swojego zwierzchnika – mimo dzielącej ich odległości. W kolekcji Szapszała zachowało się siedem listów Foroumdy pochodzących z lat 1930–1937⁷. Paryski hazzan przekazywał do Wilna informacje o zawartych małżeństwach i zarejestrowanych zgonach. Przed udzieleniem ślubu wysyłał do Szapszała umowy ślubne, tzw. *szetary*, które były uzupełniane, podpisywane i zwracane Foroumdzie wraz z błogosławieństwem Szapszała:

⁷ Listy Karaimów z Francji z lat 1921–1939 adresowane do Szapszała (w tym listy Fiodora Foroumdy) zachowały się w kolekcji Seraji Szapszała przechowywanej w Bibliotece Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich w Wilnie (BWLAN F143).

4 czerwca 1933 r.

Wasza Ekscelencjo,
Wielce Szanowny Siergieju Markowiczu!

[...] Zaślubiny 11 tego miesiąca i dopiero dziś zostałem o tym poinformowany. Wysyłam szetar pocztą lotniczą, pocztą zwrotną proszę o Wasze pozwolenie, błogosławieństwa i sporządzony przez Was szetar. Młodzi przyjechali tu z Lozanny. To Leon (יהודה)⁸ Menagemowicz Czadik, 30 l. i Elżbieta (אלישבע)⁹ Jakowlewna Czadik, 18 l.

Jeśli list się spóźni i nie będzie można otrzymać szetaru do dnia ślubu, proszę o Wasze błogosławieństwo telegraficznie. (Forumda, 4 VI 1933)

Fiodor Foroumda udzielił we Francji ślubu 14 karaïmskim parom (Szapszał, 31 VIII 1939).

Organizacja zapewniała też pomoc materialną członkom społeczności. Kasa pożyczkowa dla potrzebujących zasilana była przez roczne składki oraz dodatkowe wpłaty darczyńców. Składka wynosiła od 10 do 50 franków, w zależności od woli członków i ich sytuacji finansowej. W 1923 r. najhojniejszym ofiarodawcą był Salomon Krym, który wpłacił 1000 franków. W 1928 r. bracia Boris i Ossip Katlama podarowali Stowarzyszeniu 3048 franków. Zdarzało się, że znaczne sumy były wpłacane przez rodziny zmarłych dla uczczenia pamięci nieboszczyka. Na przykład w ten sposób w 1931 r. Sarah Savelevna Chichman podarowała 10 000 franków „ku pamięci zmarłego I. A. Chichmana”. Krótkoterminowe i bezprocentowe pożyczki były udzielane średnio na 6 miesięcy. Ich kwoty wynosiły od 100 do 500 franków na osobę. Zainteresowani musieli wskazać cel pożyczki – mógł być to na przykład zakup maszyny do szycia, czy opłacenie czynszu za mieszkanie. Stowarzyszenie pomagało także w zakupie pojazdów dla kierowców taksówek i w otwarciu pierwszego sklepiku¹⁰.

Mapa (Aneks 3, Ryc. 1) pokazuje lokalizację siedzib Karaimów w Paryżu i jego bliskich przedmieściach. Mieszkali oni najliczniej w XV dzielnicy (81

⁸ Tj. *Jehuda* [przyp. red.].

⁹ Tj. *Eliszewa* [przyp. red.].

¹⁰ Archiwum SKP.

osób) oraz w XVI (44 osoby). W XV dzielnicy, która znajdowała się blisko fabryk samochodów (mieszczących się w Boulogne, na południowo-zachodnich przedmieściach Paryża), jedną czwartą mieszkańców stanowili Rosjanie (Gorboff 1995: 34). Jak pisze Kefeli (2007):

W tej dzielnicy można było znaleźć także wiele rodzin karaimskich: Arslan, Avache, Aivaz, Babadjan, Bezikovitch, Borokhovitch, Chakai, Chamach, Chichman, Itchadjik, że zacytuję w porządku alfabetycznym tylko kilka z nich. Tam też i ja się urodziłem.

Do pracy w fabrykach niektórzy Karaimi byli rekrutowani bezpośrednio w Stambule, poprzez działające przy Konsulacie Republiki Francuskiej biuro pośrednictwa pracy, które poszukiwało kandydatów na robotników we francuskich zakładach produkcyjnych. Francja w latach 20. i 30. borykała się z brakiem rąk do pracy spowodowanym stratami w ludziach w pierwszej wojnie światowej. Na przykład fabryki w Montargis czy w Chalette wysyłały do francuskiego konsulatu w Stambule promesę zatrudnienia na nazwisko zainteresowanego, na podstawie której Konsulat wydawał przepustkę dla kandydata, który z tym dokumentem wsiadał na statek do Francji – w ten sposób zatrudnieni zostali Jacob Prik i Ezra Levi-Topal¹¹. W przeciwieństwie do tych dwóch Fiodor Forumda przyjechał do Paryża, nie wiedząc ani gdzie będzie pracował, ani gdzie będzie mieszkał. Po tymczasowym pobycie na emigracji w Konstantynopolu, a następnie w Bułgarii, dotarł do Paryża w roku 1923 wraz ze swoją ormiańską żoną, Sofiją Akimovną. Niemal natychmiast znalazł zatrudnienie w fabryce Renault i mieszkanie. Nowo przyjeżdżający Karaimi mogli odtąd korzystać z jego gościnności. Przyjmował ich u siebie zanim nie znaleźli własnego lokum, a ci, co mieli gdzie mieszkać, przychodzili z wizytami towarzyskim. Tak wspomina ten czas Forumda w swoim niepublikowanym dotąd życiorysie:

Wynajęliśmy [tzn. Fiodor Forumda z żoną] z generałem Szatkowskim wspólne mieszkanie przy 56 rue de Malte w pobliżu placu République. Mieszkanie to stało się centrum, w którym gromadzili się emigranci karaimscy w Paryżu. Ulica [przy której się mieściło] była przez przybyszów z Symferopola nazywana Małobazarną. W mieszkaniu F. S. w tym czasie mieszkali

¹¹ Źródło: Michel Prik (syn) i Pierre-Boris Levi-Topal; wywiady zebrane przez Blandine Guyot, Paryż 2014–2017.

na stałe Anna Borisowna Nejman, córka Berachy Mojsejewicza Szyszmana oraz nieżyjący już Estera Markowna i Isaak Jakowlewicz Szyszman z dwiema małymi i ślicznymi córeczkami, Wieroczka i Sofoczka. Obecnie zaś Mme Chodzasz i Mme [sic] Babowicz. (Forumda Fiodor [bez daty]).

Stowarzyszenie Karaimów w Paryżu za pośrednictwem kasy pożyczkowej pomagało niektórym Karaimom rozpocząć działalność handlową. Tak było w przypadku Fiodora Foroumda, który w 1929 r. w podparyskiej miejscowości Levallois-Perret otworzył sklep spożywczy mieszczący się przy rue du Chevalier de la Barre pod numerem 77. Także Joseph Stamboli, który przybył do Francji w podeszłym wieku i bez środków do życia, mógł dzięki tej pomocy prowadzić sklepik przy rue de la Croix-Nivert 191 w XV dzielnicy Paryża.

Niektórzy Karaimi byli w stanie uruchomić działalność handlową w oparciu o własne środki. Takich karaimek sklepów powstało w sumie dziewięć. Poza dwoma już wspomnianymi działały też:

- należący do Avrama Agi i połączony z restauracją sklep „Aga” w XVI dzielnicy Paryża;
- otwarty w 1934 r. w XVI dzielnicy sklep „Au Régál” Vladimira Babovitcha (trzeciego z kolei prezesa Stowarzyszenia);
- sklep Simona Chamacha przy rue Viala w XV dzielnicy;
- otwarty w 1937 r. sklep Ilyi Danko-Danyloffa w Meudon;
- sklep Souleimana Ghelelovitcha przy rue Michel-Ange w XVI dzielnicy;
- sklep Isaaca Sarafa przy rue César Franck w XV dzielnicy;
- sklep Benjamina Stamboli przy rue St Charles pod numerem 15, XV dzielnica Paryża (Mnuchin 2008–2010: III, 196).

Karaimi lekarze i dentyści jako rosyjscy bezpaństwowcy posiadający status uchodźców, zgodnie z francuskimi przepisami, nie mieli prawa otwierać praktyki pod własnym nazwiskiem. Zmuszeni byli działać pod szyldem jakiegoś praktykującego lekarza francuskiego. W liście do Seraji Szapszała z 3 IX 1933 r. Simon Saratch, który w ten sposób prowadził gabinet dentystryczny wspólnie z żoną, Anną z domu Babowitch, również dentystką,

oczekiwał, że jego synowie, Marc i Michel¹², skończą studia i rozpoczną karierę zawodową, co zapewni im poczucie bezpieczeństwa:

[...] teraz pracujemy razem z lekarzem mającym uprawnienia do prowadzenia praktyki. Pracujemy spokojnie i legalnie, ale materialnie jest zdecydowanie trudniej, jako że połowę dochodu musimy mu oddawać. Za rok mój syn Mark otrzyma dyplom i, da Bóg, będzie nam lżej. Teraz życie stało się trudniejsze i po trosze dotknęło to także Karaimów. Choć bezrobotnych wśród Karaimów praktycznie nie ma, ale obniżka wynagrodzeń dotknęła wszystkich. (Forumda, 12 I 1935).

Jacques Kefeli, który w Rosji ukończył studia w zakresie medycyny wojskowej, nie mógł nostryfikować swojego dyplomu we Francji i żył w trudnych warunkach materialnych. Pracował jako stróż nocny oraz felczer w rosyjskim Czerwonym Krzyżu. Tego rodzaju degradacja społeczna spotykała wielu emigrantów rosyjskich we Francji.

Przedsiębiorcy Katlama i Lopato, którzy posiadali odpowiednio wytwórnię papieru w Estonii i fabrykę papierosów w Harbinie (Mandżuria), zachowali swoje majątki, ponieważ znajdowały się one poza granicami Związku Radzieckiego. Ale na przykład bracia Michel i Joseph Stamboli, którzy byli kupcami tytoniowymi na Krymie, w wyniku rewolucji październikowej stracili wszystko.

3. Walka (1939–1945)

Tuż przed drugą wojną światową i w jej trakcie dwie postaci odegrały kluczową rolę w walce o wyłączenie Karaimów spod represji, co zapewniło karaimskiej społeczności fizyczne przetrwanie. Byli to Simon Douvan (1870, Eupatoria – 1957, Beaulieu-sur-Mer), ostatni mer Eupatorii w carskiej Rosji i Simon Kazas (1881, Odessa – 1965, Boulogne-Billancourt), wybrany na przewodniczącego Stowarzyszenia Karaimów w Paryżu w czerwcu 1938 r.

¹² Marc Saratch poszedł w ślady ojca i również został dentystą. Jego brat, Michel Saratch, był przedsiębiorcą. Dzięki wsparciu finansowemu tego ostatniego wydanych zostało 6 tomów Narodowej Encyklopedii Karaimskiej (*Karaimskaâ Narodnaâ Ęncilopediâ*, Moskwa – Sankt Petersburg 1995–2006).

Simon Douvan spędził w Berlinie kilka miesięcy – od (co najmniej) lipca 1938 do początku stycznia 1939. Powodem tego były dwa zdarzenia:

- Karaimi z Niemiec i Czechosłowacji skierowali równolegle do Szapszała (Abkowicz 2014) oraz do Stowarzyszenia Karaimów w Paryżu (SKP 1938) prośbę o pomoc w uzyskaniu zaświadczeń potwierdzających ich nieżydowskie pochodzenie;
- została utworzona Komisja Śledcza, która miała się zebrać w Berlinie pod patronatem Urzędu Rzeszy do Spraw Badań Rasowych (*Reichsstelle für Sippenforschung*), aby odpowiedzieć na dwa pytania dotyczące Karaimów: czy są oni pod względem etnicznym Żydami i czy są nimi pod względem wyznaniowym (Šapšał, 4 VII 1938).

Stowarzyszenie Karaimów w Paryżu z zainteresowaniem śledziło przebieg misji Douvana. W czasie spotkania 3 XII 1938 r. doktor Jacques Kefeli prosił, by:

[...] podjąć działania w celu zapewnienia, że S. E. Douvan nie opuści Berlina, dopóki jego działania nie zostaną ostatecznie ukończone. (Szapszał, 4 VII 1938).

Rezultatem starań było pismo z 5 I 1939 r. skierowane przez Urząd Rzeszy do Spraw Badań Rasowych do Simona Douvana. Stwierdzano w nim, że Karaimi nie stanowią żydowskiej grupy wyznaniowej, co miało ogromne znaczenie dla przyszłych losów Karaimów. Jednakże zawierało także pewną dwuznaczność, która później, w czasie wojny, mogła się okazać nader niebezpieczna, sugerowało bowiem, że pochodzenie rasowe powinno być ustalane indywidualnie w wypadku każdego Karaima z osobna:

Kierownik Urzędu Rzeszy do Spraw Badań Rasowych
Berlin, dnia 5 stycznia 1939 r.

Do Pana S. von Douvana

W związku z Pańskim wnioskiem z 5 września i 10 października 1938 r. Minister Spraw Wewnętrznych Rzeszy komunikuje panu, co następuje:

Sekta karaimów nie jest uznawana za żydowską gminę wyznaniową w znaczeniu określonym w artykule 2 ustęp 2 Pierwszej Ustawy o Obywatelstwie Rzeszy. Jednakowoż twierdzenie, że wszyscy Karaimi w ogólności

są tej samej krwi, nie może na chwilę obecną zostać potwierdzone, gdyż rasowe zaklasyfikowanie danej osoby nie może zostać dokonane jedynie na podstawie jej przynależności do określonego narodu, lecz jedynie z uwzględnieniem jej rodowodu i rasowo-biologicznych cech osobniczych.

Przedłożone dokumenty znajdują się w załączeniu.

Podpis z upoważnienia. (Freiherr von Ulmenstein, 5 I 1939).

Wskazany w piśmie obowiązek określenia pochodzenia rasowego oznaczał, że każdy Karaim był zobowiązany potwierdzić swoje nieżydowskie pochodzenie w wymagany przez władze sposób, czyli poprzez złożenie dokumentów stanu cywilnego i ukazujących jego drzewo genealogiczne oraz w razie potrzeby poddanie się pseudonaukowemu badaniu przez „eksperta rasowego”.

Po tym historycznym momencie, jakim było otrzymanie przez Douvana wspomnianego pisma z Urzędu Rzeszy do Spraw Badań Rasowych, w dziejach Karaimów we Francji zapisuje się inny Simon – Simon Kazas, któremu w trudnych czasach drugiej wojny światowej przyszło pełnić obowiązki przewodniczącego Stowarzyszenia Karaimów w Paryżu. W archiwum Stowarzyszenia udało się odszukać wyjątkowy dokument – niepublikowany dotąd rękopis sporządzony przez Kazasa, w którym ten snuje autobiograficzną opowieść, rzucając nowe światło na wydarzenia z tego okresu (Aneks 1). Opisuje w nim swoją działalność w latach 1940–1944, jak był szantażowany i atakowany przez różne instytucje i organizacje (zob. Ryc. 2) i jak reagował na pojawiające się kolejne zagrożenia z ich strony.

Pisząc wspomniane we wstępie do niniejszego artykułu słowa o „ogromnym zagrożeniu, które zawisło nad naszymi głowami”, Kazas miał na myśli przede wszystkim działania Gestapo oraz Komisariatu Generalnego do Spraw Żydowskich.

4. Gestapo (*Geheime Staatspolizei*)

Theodor Dannecker, bliski współpracownik Adolfa Eichmanna i przedstawiciel kierowanej przez niego Jednostki Specjalnej (*Sondereinsatzkommando Eichmann*) w Paryżu, od września 1940 do sierpnia 1942 r. był szefem

(w randze Hauptsturmführera) sekcji IV J paryskiego Gestapo, która odpowiadała za „sprawy żydowskie”. Dannecker był między innymi jednym z głównych organizatorów obławy Vel' d'Hiv¹³ 16 i 17 lipca 1942, podczas której ponad 13 tysięcy osób pochodzenia żydowskiego zostało w Paryżu i okolicach zatrzymanych i deportowanych do Auschwitz. W organizacji obławy z Danneckerem współpracowali wysoko postawieni funkcjonariusze policji francuskiej, m.in. Jean François, dyrektor generalny Prefektury Policji w Paryżu, która również była jedną z instytucji stanowiących zagrożenie dla Karaimów.

Na przełomie 1940 i 1941 roku Dannecker wezwał Kazasa do stawienia się w Prefekturze wraz z kilkunastoma innymi członkami społeczności, by przeprowadzić „ogłędziny” i wyrobić sobie zdanie na temat ich pochodzenia rasowego¹⁴. Simon Kazas opowiada o tym traumatycznym przeżyciu z odrobiną czarnego humoru:

Zmuszeni byliśmy wybrać 15 osób o najbardziej aryjskim wyglądzie i ponownie stawić się w Prefekturze Policji. Niemiec, jak się okazało oberst. [Obersturmführer] Dan[necker], odniósł się do nas nad wyraz oschle i kategorycznie oświadczył, że zgodnie ze wszystkimi posiadanymi przez niego danymi Karaimi to sekta żydowska i niczym szczególnym od Żydów się nie odróżnia. Na takie stwierdzenie nie bardzo mogliśmy się sprzeciwić, ale jednak udało się nam wręczyć książkę prof. Baszmarkowa, w której wykazano, że Karaimi nie są pochodzenia semickiego. (Kazas, 1946)

Mimo to na podstawie przeprowadzonego przez siebie „badania rasowego” Dannecker stwierdza, że Karaimi to Żydzi.

Na szczęście następuje dramatyczny zwrot akcji i 25 lutego 1941 r. Jean François, dyrektor Prefektury Policji, pismem z nagłówkiem Prefektury Policji w Paryżu informuje oficjalnie Kazasa jako przewodniczącego Stowarzyszenia Karaimów w Paryżu, że władze niemieckie wyłączyły Karaimów spod rozporządzeń antyżydowskich:

¹³ Nazwa pochodzi od Vélodrome d'Hiver, krytego toru kolarskiego, na którym policja przetrzymywała ofiary obławy.

¹⁴ Kazas wspomina o wezwaniu przez Gestapo na „ogłędziny”, nie podaje jednak dokładnej daty. Można przyjąć, że miało to miejsce między początkiem grudnia 1940 a lutym 1941 roku. Wyraz *cmomp* („badanie, ogłędziny, inspekcja”) Kazas umieszcza w cudzysłowie, by podkreślić złowrogi i upokarzający charakter tej procedury.

25 lutego 1941

[...] Zostałem zobowiązany poinformować, że Władze Okupacyjne uznały, że Karaimi nie podlegają rozstrzygnięciom określonym w rozporządzeniu z 27 września 1940¹⁵. [...]

Podpisano: J. François (François, 25 II 1941; Kazas, 1946).

17 czerwca 1941 r. Kazas zostaje ponownie wezwany przez Danneckera na spotkanie, które okaże się decydujące dla losów całej społeczności. Udaje się na nie w towarzystwie pełniącego rolę tłumacza Iossifa A. Prika oraz Michela A. Chakaïa, sekretarza Stowarzyszenia (SKP, 29 VI 1941). Na początku wydaje się, że sprawy przybierają dla Kazasa zły obrót – Dannecker oskarża go bowiem o nieścisłości w spisie Karaimów złożonym w Prefekturze Policji w Paryżu w lutym 1941 r.:

[...] Zostałem wezwany telefonicznie do Danneckera. Poszedłem z tłumaczem Jossifem A. Prikiem. Dannecker spotkał się ze mną bardziej niż oschle i powiedział, że zgodnie z informacjami, które otrzymał, przedłożone przez mnie listy nie są w porządku i spytał mnie, w jaki sposób i przez kogo listy te zostały sporządzone, czym właściwie jest Stowarzyszenie Karaimskie, jaką ma strukturę, czy stanowi ono wystarczającą gwarancję, że wszystkie zarejestrowane osoby są rzeczywiście Karaimami. (Kazas, 1946)

Lista rzeczywiście zawierała pewne braki, gdyż niektórzy członkowie społeczności wskazali adres niepełny lub nieaktualny, albo po prostu nie wpisali się na listę. Wiele osób bowiem uznało, że wpisanie się na nią może być niebezpieczne – czyż nie mogła ona zostać wykorzystana przeciwko nim, by ich deportować? Oskarżony przez Danneckera o nieścisłości oraz włączenie na listę Żydów Kazas odpierał zarzuty, przysięgając na własne życie, że lista jest poprawna i obejmuje wyłącznie Karaimów:

Kilka minut później oświadczył mi wprost, że został poinformowany, iż na liście, którą przesałem, znalazło się pięciu Żydów, a Stowarzyszenie

¹⁵ Rozporządzenie władz okupacyjnych z 27 IX 1940 r. nakazujące rejestrowanie się Żydów w komisariatach i prefekturach policji właściwych dla departamentu zamieszkania. Powstałe w ten sposób listy zostały później wykorzystane przy deportacjach ludności pochodzenia żydowskiego.

Karaimów jest stowarzyszeniem czysto charytatywnym, którego statut nie przewiduje funkcji, które zezwolono mu teraz pełnić, to znaczy zaświadczać o nieżydowskim pochodzeniu jego członków. Na to odpowiedziałem mu, że rękę własną głową za to, że lista jest poprawna. Wtedy zdałem sobie sprawę, że donosiciel wiedział, że na listach było 5 Karaimów żonatyh z Żydówkami, ale on nie wiedział, że Żydówki nie zostały uwzględnione na oficjalnej liście, ale po prostu ukryły się pod nie-żydowskim pochodzeniem swoich mężów. (Kazas, 1946)

Po groźbach na początku spotkania Dannecker przyjął w końcu spokojniejszy ton i ostatecznie zgodził się uznać Kazasa za oficjalnego przedstawiciela Karaimów we Francji. Zezwolił też, by Stowarzyszenie Karaimów w Paryżu potwierdziło nie-żydowskie pochodzenie karaimskie, wydając kartę członkowską, której wzór miał być zatwierdzony przez władze niemieckie. W swej relacji Kazas wyjaśnia, jakie surowe ograniczenia wiązały się z tym rozwiązaniem:

Doświadczenie pokazuje, że najmniejsza niedyskrecja może prowadzić do złożenia donosu na Stowarzyszenie i wszczęcia dochodzenia przez Gestapo. Wystarczyłoby dodać do listy jednego nie-Karaima, aby wszystkie karaimskie starania obróciły się w proch i pył.

Dlatego wszystkim nie-Karaimom odmówiono wstępu do Stowarzyszenia. Ale starano się, o ile to było możliwe, pomagać ludziom w trudnej sytuacji, jeśli tylko można było to zrobić bez ryzyka zaprzepaszczenia całej sprawy. (Kazas, 1946)

Lista Karaimów we Francji, której sporządzenia od początku okupacji w 1940 r. żądała Prefektura Policji w Paryżu jako narzędzia kontroli policyjnej, miała stać się kluczowym dokumentem, który począwszy od roku 1941, gdy zaczęły się pierwsze wywózki Żydów z Francji, zapewniał Karaimom ocalenie. Uzyskanie legitymacji członka Stowarzyszenia stanowiącej dowód pochodzenia karaimskiego, było uzależnione od wpisania się na listę. Kazas natychmiast rozpoczął akcję mobilizacyjną zarówno w Paryżu, jak i w całej Francji, przekonując Karaimów, by się rejestrowali jako członkowie Stowarzyszenia (SKP, 29 VI 1941).

Legitymacja, wydawana przez Stowarzyszenie jako instytucję cywilną, w formacie zatwierdzonym przez władze okupacyjne, potwierdzała nie przynależność religijną, jak to było w przypadku zaświadczeń wydanych

na podstawie ustaw norymberskich z 1935 r. przez kościoły i instytucje wyznaniowe w okupowanej Europie, ale pochodzenie etniczne („rasowe” zgodnie z ówczesną terminologią). Jej treść przedstawiała się następująco:

Stowarzyszenie Karaimów w Paryżu
8 rue Duban, Paris 16e

LEGITYMACJA CZŁONKA AKTYWNEGO

Legitymacja niniejsza jest wydawana wyłącznie osobom pochodzenia KARAIMSKIEGO, na wyłączny użytek jej właściciela i nie może być wykonywana przez członków jego rodziny.

Legitymacja opatrzona była pieczęcią Stowarzyszenia z podpisem jej przewodniczącego, Simona Kazasa oraz pieczęcią i podpisem Prefektury Policji w Paryżu lub w departamencie, w którym zamieszkiwał właściciel karty (Ryc. 3).

Dzięki temu, że Kazasowi udało się przekonać Danneckera do zaakceptowania legitymacji jako potwierdzenia pochodzenia, członkowie społeczności karaimskiej uniknęli konieczności indywidualnego „udowadniania” pochodzenia rasowego i poszukiwania dokumentów na jego potwierdzenie. Rozwiązanie to wykraczało poza ramy zakreślone w adresowanym do Douvana piśmie Urzędu Rzeszy do Spraw Badań Rasowych z 5 I 1939, ponieważ *de facto* potwierdzało grupową, a nie indywidualną klasyfikację rasową:

Duże znaczenie miała dla nas kwestia, czy Stowarzyszenie Karaimów jest właściwe do składania oświadczeń o pochodzeniu swoich członków i czy zapewnia wystarczające gwarancje autentyczności, ponieważ jeśli Stowarzyszenie Karaimów zostałoby pozbawione tego prawa, ustalenie pochodzenia Karaimów znalazłoby się w kompetencji jakiejś oficjalnej instytucji i każdy z członków musiałby się mocno natrudzić, by poszukać swoich przodków i przedstawić stosowne dowody. (Kazas, 1946)

Po wezwaniu Kazasa i potwierdzeniu w dniu 17 VI 1941 r. przez Danneckera podjętej decyzji, radykalnie zmienił się cel działalności Stowarzyszenia Karaimów w Paryżu – z organizacji samopomocowej stało się reprezentantem Karaimów uznawanym *de facto* przez represyjne władze francuskie

i niemieckie. Jednakże mimo nowej roli nadanej mu przez Danneckera, Stowarzyszenie przez cały okres wojny mogło działać wyłącznie półoficjalnie, gdyż niemieckie rozporządzenie z 28 VIII 1940 r. zabraniało zgromadzeń o charakterze zorganizowanym. W dodatku otrzymało od Danneckera jedynie ustną zgodę na działanie. Między rokiem 1940 a 1945 zebrania zarządu odbywały się ograniczonym składzie – uczestniczyły w nich 2-3 osoby oraz przewodniczący Kazas, podczas gdy w czasach pokoju zarząd liczył 9 osób:

25 czerwca 1941 r. do Prefektury Policji złożono w językach francuskim i niemieckim wnioski o zgodę na działalność Stowarzyszenia zgodnie z paragrafem 8 dekretu z 28 sierpnia 1940 r., ale pomimo wielokrotnych próśb do końca okupacji nie uzyskano odpowiedzi na tę petycję. Tak więc pełniąc do końca okupacji realnie funkcje konsularne w stosunku do Karaimów, Stowarzyszenie działało półlegalnie, pod groźbą nałożenia sankcji przewidzianych w dekrecie z 28 sierpnia 1940 r. i pociągnięcia w każdej chwili jego władz do odpowiedzialności. (Kazas, 1946)

Czym w tym czasie zajmował się Simon Douvan, który w Berlinie podejmował starania o wyłączenie Karaimów spod ustaw norymberskich i do którego Urząd Rzeszy do Spraw Badań Rasowych skierował wspomniane pismo z 5 I 1939 r.? Powróciwszy do Francji, wyraził chęć reprezentowania Karaimów wobec władz. Nosił prestiżowe miano ostatniego przedrewolucyjnego mera Eupatorii i jako taki przedstawiał się jako reprezentant społeczności (SKP, 26 VI 1941). Jednakże jako prezes honorowy formalnie nie wchodził w skład zarządu Stowarzyszenia i nie mógł być wybrany na urzędującego przewodniczącego. Miał więc jedynie prawa zwykłego członka organizacji. Dannecker, który musiał zdecydować, z kim będzie się kontaktował, mając do wyboru Douvana i Kazasa, wybrał tego ostatniego, który wydał się mu jako przedstawiciel organizacji osobą bardziej operatywną. Podczas walnego zebrania Stowarzyszenia w dniu 4 VII 1941 r. Kazas zdał sprawozdanie ze spotkania w Gestapo 17 VI 1941 r. i przedstawił stanowisko szefa wydziału VI J wobec osoby Douvana:

W naszej obecności [...] zdecydowanie wskazano, że odtąd on [S. E. Duvan] nie będzie mógł podejmować żadnych działań w sprawach karaimskich bez mandatu Stowarzyszenia. (SKP, 29 VI 1941)

5. Komisariat Generalny do Spraw Żydowskich (*Le Commissariat Général aux Questions Juives*)

Urząd ten został utworzony 29 marca 1941 w celu wprowadzenia w życie antyżydowskich rozporządzeń rządu Vichy. Od momentu utworzenia kierownictwo Komisariatu stało na stanowisku, że Karaimi są Żydami.

26 listopada 1941 r. Komisariat przesłał do Stowarzyszenia polecenie, by zgodnie z rozporządzeniem z 27 IX 1940 nakazującym każdej osobie pochodzenia żydowskiego zarejestrowanie się w prefekturze właściwej dla jej miejsca zamieszkania, Karaimi zarejestrowali się w Prefekturze Policji Paryża. Polecenie to wywołało nową falę obaw wśród Karaimów we Francji, podobną do tej sprzed kilku miesięcy, gdy „przedstawicielstwo” 15 Karaimów zostało wezwane przez Danneckera z Gestapo na badanie rasowe. W brudnopisie protokołu Walnego Zgromadzenia Stowarzyszenia z 3 II 1946 r. można przeczytać:

Są momenty tragiczne, jak na przykład dzień 26 listopada 1941 i to wezwanie do Prefektury Policji, które, jak wszyscy pamiętamy, miało zdecydować, czy mamy być traktowani jak Żydzi. (SKP, 3 III 1946).

Trzy dni po otrzymaniu pisma z Komisariatu, 29 listopada 1941 r. Simon Kazas przedłożył sześćostronicowe memorandum na temat nieżydowskiego pochodzenia Karaimów (Kzas, 29 11 1941). Za jego podstawę posłużyła teza o tauro-cymmerijskim pochodzeniu Karaimów z Krymu, przedstawiona w wydanej we Francji pracy Aleksandra Baszmakowa pt. *Cinquante siècles d'évolution ethnique autour de la Mer Noire* (1937).

W sprawozdaniu z posiedzenia zarządu z dnia 18 listopada 1941 r., na którym podjęto decyzję o jak najszybszym przygotowaniu memorandum, znalazło się następujące zdanie: „Kwestia Karaimów z Konstantynopola nie powinna być wydzielana” (SKP, 18 11 1941). Passus ten dowodzi istnienia pewnego porozumienia między Karaimami krymskimi we Francji w celu zatajenia specyfiki etnicznego pochodzenia Karaimów z Konstantynopola¹⁶. Ten przejaw poczucia wspólnoty ze współwyznawcami z Turcji i solidarności

¹⁶ Samoidentyfikacja zamieszkałych we Francji 49 Karaimów z Konstantynopola, pochodzących ze wspólnoty geograficznie i ideologicznie usytuowanej pomiędzy Karaimami z Krymu (uważającymi, że nie są Żydami) a Karaimami egipskimi (identyfikującymi się jako Żydzi), jak też kwestie kontaktów

okazywanej przez cały czas okupacji ze strony Karaimów z Krymu, znalazł swój wyraz już pięć miesięcy wcześniej, gdy podczas nadzwyczajnego walnego zgromadzenia w dniu 29 VI 1941 r. przyjęto 72 nowych członków Stowarzyszenia o numerach od 123 do 195. Wśród nowoprzyjętych znalazło się (na podstawie miejsca urodzenia) 34 Karaimów z Krymu oraz 37 Karaimów z Turcji i jeden Karaim z Egiptu.

Rejestracja tak dużej grupy Karaimów różnego pochodzenia zmieniła charakter całej organizacji, która dotąd, od swego powstania w 1923 r., skupiała głównie rosyjskojęzycznych Karaimów krymskich, w większości antybolszewików. Podczas drugiej wojny światowej wobec zagrożenia ze strony represyjnych władz francuskich i niemieckich doszło do zjednoczenia się pod szyldem Stowarzyszenia wszystkich Karaimów we Francji, niezależnie od kraju ich pochodzenia.

Wcześniej, w latach 1923–1939, nie wszyscy Karaimi mieszkający we Francji należeli do Stowarzyszenia. Wiązało się to przede wszystkim z barierą językową, a także różnicami w przekonaniach politycznych. Jak wynika z zebranych przez autorkę wywiadów, a także z dokumentów w archiwum Stowarzyszenia, sytuacja językowa społeczności karaimskiej we Francji była zróżnicowana. Karaimi pochodzenia krymskiego posługiwali się na co dzień językiem rosyjskim. Po karaimsku z reguły nie mówili (z wyjątkiem kilku osób ze starszego pokolenia), a kontakt z tym językiem mieli, jeśli już, jeszcze w Rosji, w domu rodzinnym, o ile używali go ich rodzice. Z kolei Karaimi z Konstantynopola posługiwali się językiem tureckim oraz greką sprzed podboju Konstantynopola przez Turków, która była ich językiem rodzimym. W archiwum Stowarzyszenia zachował się list niejakiego Lazare Godchau, stambulskiego Karaima, datowany 24 X 1924, w którym nadawca odmawia wejścia w skład władz organizacji, motywując to tym, że nie zna języka rosyjskiego.

Warto też wspomnieć, że jak zapisano w protokole zebrania zarządu, które odbyło się 1 VIII 1938 r., czyli w okresie narastającego antysemityzmu, dwóch Karaimów pochodzących z Konstantynopola, ale najprawdopodobniej wywodzących się z Krymu, zostało wyznaczonych do komunikowania się z karaimami tureckimi. Byli to Jacques Japhet i Benoit Aïvaz¹⁷. Ten

i małżeństw pomiędzy wymienionymi wspólnotami wymagają odrębnej szczegółowej analizy.

¹⁷ W dokumencie występują jako wchodzący w skład zarządu, choć ich nazwiska nie figurują na liście jego dziewięciu oficjalnych członków.

drugi był odpowiedzialny za kontakty Stowarzyszenia ze stambulskimi Karaimami także podczas wojny.

Można więc stwierdzić, że obu grupom karaimskich emigrantów nie było łatwo się między sobą porozumieć, gdyż nie posiadali wspólnego języka.

Jeśli chodzi o zróżnicowanie polityczne, większość członków karaimskiej społeczności była nastawiona antybolszewicko. Jednakże na fali zapisywania się do Stowarzyszenia, jego szeregi zasilili także osoby o innych poglądach. Na uwagę zasługuje postać Sofii Sultane Stamboli (1882, Teodozja – 1964, Paryż), córki Józefa Stamboli, niegdysiejszego kupca tytoniowego z Krymu. Do Francji wyemigrowała wraz z rodziną. Jeszcze przez rewolucją była działaczką partii komunistycznej. Wyjątkowo uzdolniona matematycznie, studiowała matematykę na uniwersytecie w Moskwie (Mnuchin 2008–2010).

Prosovieckie sympatie żywił także Serge Tchoubar (1908, Charków – 1968, Paryż), członek francuskiego ruchu oporu w stopniu porucznika, dowódca oddziału złożonego z byłych jeńców sowieckich, którzy uciekli z niemieckich obozów. Odznaczony Krzyżem Wojennym z Palmami (*Croix de Guerre avec Palmes*) i medalem Ruchu Oporu (Hennequin 1984).

Podczas gdy Serge Tchoubar był członkiem ruchu oporu sympatyzującym z francuską partią komunistyczną (PCF), inny młody Karaim walczył u boku generała de Gaulle'a. Alexandre Katlama (1910, Moskwa – 1990, Paryż) w 1942 r. przedostał się do Londynu, by w 1944 zostać zrzucony ze spadochronem na terytorium Francji i kierować akcjami sabotażu w wielu rejonach. Za swą działalność był w latach 1944–1960 wielokrotnie odznaczany, otrzymując m.in. medal Ruchu Oporu, Krzyż Wojenny z Palmami i order Legii Honorowej (Kaiser 2017: 136–142)¹⁸.

Aleksandre Katlama i jego rodzina (rodzice, brat Jacques i siostra Sonia) zostali wpisani na listę członków Stowarzyszenia jako zamieszkali w strefie nieokupowanej. W czerwcu 1940 r. wobec niemieckiego naporu grupa około czterdziestu Karaimów szukała schronienia w Saint-Girons,

¹⁸ Brat Alexandre'a, Jacques Katlama, wspominał, że ich ojciec, Boris Katlama, który w czasie II wojny światowej mieszkał na południu Francji, w strefie nieokupowanej, pod zarzutem ukrywania broni i Żydów został aresztowany przez policję, a następnie zwolniony – jak podkreślał Jacques Katlama, obydwa zarzuty były prawdziwe (Kefeli 2000).

Tuluzy, Montauban, Nicei, Marsylii i innych miastach na południu kraju. W swoich wspomnieniach Simon Kazas pisze, że jesienią 1942 r. Karaimi w strefie Vichy odczuli nasilenie represji. Przez swe rozproszenie, niewielką liczebność i oddalenie od karaimskiego skupiska w Paryżu byli oni bardziej narażeni na represje¹⁹. W ich sprawie Simon Kazas i Stowarzyszenie musieli na nowo podjąć starania wobec Komisariatu do Spraw Żydowskich:

Więcej niż połowa 1942 roku przeszła w nieokreślonym statusie [...]. W tym też czasie ze strefy nieokupowanej dochodziły coraz bardziej niepokojące wieści – niektórych Karaimów pod groźbą niemieckiego aresztu zmuszono do zarejestrowania się jako Żydzi (region Montauban). Innych – w Tuluzie i w Nicei – aresztowali i wypuszczali. Niektórzy byli zagrożeni konfiskatą majątków. Dlatego ponownie trzeba było rozpocząć starania przed Komisariatem ds. żydowskich. Początkowo udało się uzyskać potwierdzenie, że status faktycznie uzyskany w strefie okupowanej dotyczył również strefy nieokupowanej, to znaczy osoby wskazane przez Stowarzyszenie jako Karaimi i posiadające legitymację członkowską stowarzyszenia mają być traktowane jako nie-Żydzi. Legitymacje te przekazywane były do strefy nieokupowanej poprzez Komisariat ds. żydowskich. Do wielu Karaimów legitymacje dotarły w ostatniej chwili – niektórzy już musieli ukrywać się, ponieważ mieli być wysłani do obozów koncentracyjnych. (Kazas, 1946).

Sytuacja Karaimów w całej Francji unormowała się dopiero pod koniec 1942 r. Jednakże Komisariat Generalny do Spraw Żydowskich aż do wiosny 1943 r. uznawał Karaimów za Żydów. Dopiero 11 maja 1943 r. Stowarzyszenie zostało oficjalnie poinformowane o zmianie stanowiska urzędu. W piśmie podpisanym przez jego szefa, Louisa Darquier de Pellepoix, stwierdzono, że Karaimi nie są Żydami (Darquier de Pellepoix, 11 V 1943). Sformułowania zawarte w tym dokumencie nie rozwiąły całkowicie obaw Karaimów, ale nieco ich uspokoiły:

[...] 11 V 1943, otrzymaliśmy pismo od Komisariatu ds. żydowskich z informacją o podjęciu decyzji. Określało ono mniej więcej stan prawny Karaimów w ramach funkcjonującego francuskiego stanu prawnego. (Kazas, 1946).

¹⁹ 11 listopada 1942 r. linia demarkacyjna została zniesiona i cała Francja znalazła się pod okupacją niemiecką.

W październiku 1944 r., pięć miesięcy po wyzwoleniu Paryża, liczna grupa Karaimów we Francji podpisała list z podziękowaniami dla Simona Kazasa za jego oddanie sprawie i ocalenie im życia.²⁰

Walne Zebranie Stowarzyszenia zwołane 3 lutego 1946 r. wyznacza symboliczną datę powrotu Karaimów we Francji do normalnego życia. W wygłoszonym z tej okazji przemówieniu Simon Kazas obwieścił „koniec koszmaru”:

Cieszę się razem z wami, Panie i Panowie, że koszmar ostatnich ponad czterech lat się zakończył. Jestem szczęśliwy, widząc tu Was zdrowych i bezpiecznych, jestem szczęśliwy, że dla wielu z Was olbrzymie zagrożenie, które zwisło nad naszymi głowami, przestało być czymś realnym. Nie spotykamy się już, by zastanawiać się ze strachem, jak ocalić prawo do istnienia każdego z nas. Dziś stoją przed nami, jak to było przed wojną, problemy życia codziennego: braterskie związki, wzajemne wsparcie i staranie o zachowanie tego, co zostało z naszych tradycji oraz wartości moralnych bliskim naszym sercom. (SKP, 3 II 1946).

6. Aneksy

6.1 Aneks 1.

Sprawozdanie Simona Kazasa, Prezydenta Stowarzyszenia Karaimów w Paryżu – *l'Association des Karaimes à Paris* (1939–1945). Rękopis niepublikowany, tekst kompletny, bez daty²¹. Opatrzony przypisami przez Blandine Guyot.

Хлопоты в префектуре полиции и Даннекер

В декабре 1940 г., я обратился, по уговещию Рад., к директору Франсуа в Префектуре Полиции, с просьбой, справившейся у Радем.²²,

²⁰ Faksymile listu z podziękowaniami stanowi Aneks 2 niniejszego artykułu. List zawiera podpisy 81 osób.

²¹ Relacja ta została najprawdopodobniej sporządzona jako część przemówienia podczas Walnego Zebrania SKP w dniu 3 lutego 1946 r.

²² Pod skrótami *Rad.* i *Radem.* kryje się ta sama osoba, prawdopodobnie niemiecki oficer, pacjent odwiedzający gabinet dentystyczny Simona Kazasa.

выдать мне удостоверение, что Караимы не подлежат регистрации, как евреи²³.

На это Франсуа мне ответил, что это зависит от немецкого офицера, заведующего вопросам о евреях и обещал с ним переговорить. На следующий день, он сообщил мне, что немецкий офицер²⁴ хотел бы видеть человек 15 караимов, мужчин и женщин. Пришлось отобрать наиболее арийского вида 15 человек и снова явиться в Префектуру Полиции. Немец, оказывавшись Обершт. Дан.²⁵ обошелся с нами очень сухо и категорический заявил, что по всем имеющимся у него данным, Караимы — это еврейская секта и ничем, собственно, от евреев, не отличается. На это смогли возразить очень мало, но всё же удалось вручить книгу проф. Башмакова, в которой высказывается предположение, что Караимы не семитического происхождения. После этого обескураживающего результата «смотр», я снова отправился к Рад., который был сильно смущен, но обещал переговорить с Дан. В неопределённости прошло около двух месяцев; я получал в это время успокоительные заверения Рад. и начальника морскозубоврачебного пункта. Наконец, 22 февраля 1941 года, я получил от директора Франсуа письмо с предложением представить списки Караимов, проживающих в деп. Сены и образец карточки, который Общество будет выдавать своим членам. Мне объяснили, что списки Караимов будут храниться в префектуре полиции для установления караимского происхождения каждого, кто на него будет претендовать.

²³ List Simona Kazasa do paryskiej prefektury policji z 20 listopada 1940 r. (nie grudnia 1940 r., jak błędnie napisał Simon Kazas). Od wydania rozporządzenia niemieckich władz okupacyjnych z 27 września 1940 r. wszyscy Żydzi francuscy i z zagranicy przebywający w strefie okupowanej (strefa północna) byli zobowiązani między 3 a 20 października 1940 r. zarejestrować się w komisariatach policji w Paryżu oraz w prefekturach prowincji strefy nieokupowanej

²⁴ Tym niemieckim oficerem był Theodor Dannecker, szef sekcji IV J Gestapo, paryski przedstawiciel Adolfa Eichmanna odpowiedzialny za „kwestię żydowską”. W grudniu 1940 r., wbrew decyzji swoich przełożonych z Berlina, wskazującej, by nie traktować Karaimów jako Żydów (Freiherr von Ulmenstein, 5 I 1939), Dannecker stwierdził, że Karaimi to żydowska sekta; dopiero później zmienił zdanie (por. François, 25 II 1941).

²⁵ Dannecker miał stopień Hauptsturmführera. W 1942 r. zastąpił go oficer w stopniu Obersturmführera.

В ответ на мою настойчивую просьбу о выдаче мне письменного удостоверения, что Караимы не подпадают под действие законов о евреях, я получил письмо от директора Франсуа от 25 февраля 1941 (François, 25 II 1941).

С этого дня, я начал выдавать членам Общества членские карточки, установленного властями образца, с приложением фотокопий письма директора Франсуа от 25/II/1941. В дальнейшем, мне приходилось сообщать в префектуре полиции обо всех изменениях в списке Караимов — о смертях, браках, приезде в деп. Сены Караимов из других мест, и.т.д., а также хлопотать о тех, кто уже был зарегистрирован как еврей, чтобы вернуть ему отнятые права.

Донос и Общее собрание

В...²⁶, меня вызвали по телефону к Даннекер. Я отправился в сопровождении переводчика Иосифа А. Прика. Даннекер встретил меня более чем сухо, и сказал, что по поступившим к нему сведениям, списки которые я подал, не в порядке и спросил меня как и кем эти списки составлялись, и что собственно представляет собой Караимское Общество, как оно сконструировано, представляет ли оно достаточно гарантий в том, что лица, в нём записанные, являются все действительно караимами.

Через несколько минут, он прямо заявил мне, что ему донесено, что в представленном мной списке внесено пять евреев и что Караимское Общество является чисто благотворительным Обществом, уставом которого не предусматриваются функции, которые ему ныне разрешено выполнять, т.е. — свидетельствовать о не-еврейском происхождении своих членов. На это, я ответил ему, что я отвечаю своей головой, за то, что список правилен. Я тогда же понял, что доносчик знал, что в списках имеются 5 караимов, женатых на еврейках, но не знал, что еврейки не внесены в официальный список, а просто прикрывались положением не-евреев своих мужей.

Вопрос о том, правомочно ли Караимское Общество свидетельствовать о происхождении своих членов и представляет ли оно

²⁶ Brak daty. Zdarzenie miało miejsce 17 czerwca 1941 r. (SKP, 4 VII 1941).

достаточно гарантий достоверности — имел для нас большую важность, так как если Караимское Общество было лишено этого права, то установление происхождения караимов перешло бы в какое-нибудь официальное учреждение и каждому из членов пришлось бы очень много хлопотать, разыскивая своих предков и представляя доказательства. Я представил Даннекер устав Общества, который он согласился толковать несколько распространительно, а также указал на выгоду иметь круговую поруку 300 человек лично знающих друг друга, вместо формального суждения какого-нибудь чиновника, мало знакомого с караимским вопросом. В конечном счете, Дан. согласился с моими доводами, но заявил, что желательно, чтобы устав был изменен применительно к новым задачам Общества, а с другой стороны, он хотел бы чтобы мое избрание председателем Общества было подтверждено, так как уже около трех лет у нас не было перевыборов, предусматриваемых уставом каждый год. Поэтому, 29 июня 1941 года было организовано Общее Собрание, на устройство которого было получено разрешение Префектуры Полиции 10 июня 1941 и немецких властей 25 июня 1941.

Общее Собрание избрало новых членов правления, в том числе и меня. Кроме того, подчёркивая доверие ко мне, Общее Собрание избрало меня пожизненным почётным председателем Караимского Общества. В устав были внесены небольшие изменения, позволяющие в будущем защищаться от всяких попыток лишить Общество возможности защищать своих членов.

25 июня 1941, было подано в Префектуру Полиции прошение о разрешении деятельности Общества согласно параграфу 8 указа 28 августа 1940 года на французском и немецком языках, но ответа на это прошение до конца оккупации, несмотря на неоднократные запросы, не получили. Таким образом, Общество до конца оккупации действовало полу-легально выполняя фактически в отношении Караимов почти консульские функции и под угрозой в любой момент быть подвергнутым санкциям, предусмотренным указом 28 августа 1940²⁷. Согласно параграфу 1 этого указа, все дела Общества

²⁷ Niemieckie zarządzenie z 28 sierpnia 1940 r. zakazujące działalności stowarzyszeń oraz organizowania zgromadzeń. Niektóre stowarzyszenia mogłyby jednak działać pod pewnymi warunkami i za zgodą władz okupacyjnych.

велись одним председателем, под его личную ответственность, с правом совещаться не более, чем с двумя членами одновременно.

Комиссариат по Еврейским Дела

2 июня 1941 был опубликован закон правительства Виши о Евреях. Пока никто из Караимов этим законом тронут не был, никаких хлопот в связи с ним мной не представлялось. Но вот, в начале сентября 1941 г., к нам стали поступать тревожные слухи о положении наших единоверцев в неоккупированной зоне, особенно в районе Монтована. Почти все Караимы в неоккупированной зоне оказались там после бегства из Парижа, перед приходом немцев. Я подал о них записку Комиссариату по Еврейским делам, через директора Франсуа (24/IX/1941 г.) (Kazas, Sakay, 23 IX 1941). Через несколько дней, меня вызвали по телефону в Комиссариат по Еврейским Дела для представления сведений о Караимах. Я представил краткую объяснительную записку, копию циркуляра о Караимах русского министра Столыпина (1910 г.²⁸), книгу профессора Башмакова и список Караимов, проживающих в неоккупированной зоне. Через неделю, не получая ответа, я снова побывал в Комиссариате, но мне только сообщили, что наше дело изучается, и что можно ожидать благоприятных результатов.

В начале октября 1941 года, одному из наших сочленов, турецкому подданному, тогда 90 летнему старику, ныне покойному, было предложено Оттоманским банком, где он имел текущий счёт, заполнить заявление, предусмотренное для Евреев. На отказ Арона Жафета и представление им своей караимской карточки, банк ему ответил письмом от 10-X-1941, с сообщением, что Комиссариат по Еврейским Дела не признает различия между Караимами и Евреями. Поэтому, мне пришлось обратиться к директору Франсуа, письмом от 25-X-1941, на которое он обещал мне ответить через

²⁸ Pismo przewodniczącego Rady Ministrów Rosji Piotra A. Stolypina do gubernatorów, burmistrzów miast i prefektów okręgów „W sprawie niedopuszczalności stosowania restrykcyjnych dekretów dotyczących Żydów w stosunku do Karaimów” (Stolypin, 5 IV 1910).

несколько дней²⁹. Ответ задержался на целый месяц. Наконец, 26-XI-1941, получилось письмо из Префектуры Полиции, с предложением, всем членам Караимского Общества явиться в Префектуру для регистрации, в качестве Евреев, так как, мол, Комиссариат по Еврейским Делах рассматривает Караимов как Евреев (François, 26 XI 1941). До этого времени, я не вмешивал Немцев в свои хлопоты перед французскими властями, ссылаясь только на их решение по Караимскому вопросу³⁰.

Теперь же, чтобы предотвратить непоправимые беды, могшие произойти с Караимами, пока удалось бы уговорить Комиссариат по Еврейским Делах пересмотреть свое решение, я вынужден был снова прибегнуть к заступничеству начальника зубоветеринарного пункта, на который я работал. Он снёсся с Vern. st.³¹ и удалось добиться приостановление этого распоряжения. В то же время, я обещал представить Комиссариату по Еврейским Делах доклад по вопросу о Караимах, который я подал 29-XI-1941 г., и который был очень плохо принят тогдашним комиссаром (Kazas, 29 XI 1941). На наши неоднократные запросы, сотрудники Комиссариата отвечали, что отношение к нашему делу самое неблагоприятное, и даже один из них откровенно заявил, что он крайне возмущен тем, что делается в отношении Караимов, и что не французское дело преследовать там, где сами Немцы соглашаются оказать послабления. Наконец, у нас потребовали представление письменного удостоверения от Немцев, что Караимы не подлежат действию законов о Евреях,

²⁹ 25 września 1941 r. Simon Kazas z SKP przesłał Jeanowi François, dyrektorowi Paryskiej Prefektury Policji (PPP), pismo, które otrzymał 24 września 1941 r. od Xaviera Vallata, dyrektora Komisariatu Generalnego do Spraw Żydowskich (CGQJ). W reakcji na to François 30 października 1941 r. skierował pismo do Jacquesa Ditte'a, dyrektora Służby Statusu Osób w CGQJ (François, 30 X 1941).

³⁰ Kazas ma na myśli pismo z Instytutu Badań Rasowych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w Berlinie z dnia (5 I 1939), w którym stwierdzono, że Karaimi nie są Żydami pod względem wyznaniowym. Pismo to służyło jako punkt wyjścia dla każdego Karaima w Paryżu w walce o przetrwanie, dawało ono podstawę do tworzenia osobistych dokumentów potwierdzających karaimskie pochodzenie, które można było przedstawić władzom niemieckim jako świadectwo pochodzenia „karaimskiego”.

³¹ Zapisany alfabetem łacińskim skrót oznaczający prawdopodobnie nazwisko niemieckiego oficera.

и подробного доклада о разнице между еврейской и караимской религий. Письменного удостоверения от Немцев я представить не мог, так как этот вопрос был разрешен ими каким-то непонятным мне полуофициальным путем, и в выдачи такого удостоверения³², мне всё время отказывали. Представить трактат о разнице между караимской и еврейской религии тоже было для меня чрезвычайно затруднительно, так как здесь, в Париже, не находится ни одного караимского богослова³³. Поэтому, я обратился к высоко-квалифицированным церковным авторитетам католической и православной церковью с просьбой освятить это с точек зрения их доктрин. Полученные от них ответы были представлены Комиссару по Еврейским Делах, который, ознакомившись со свидетельством Парижского Архиепископа, сказал, что: «это слишком хорошо, чтобы было серьезно»³⁴.

Больше половины 1942 года прошло в неопределённом положении. Караимы в принципе считались Евреями — но до окончательного решения вопроса, оставался прежний порядок, установившийся до издания закона 2.6.1941 г. За это время, прежний Комиссар по Еврейским делам был сменён, и так как прежний Комиссар проявлял лично неприязненное отношение к караимскому вопросу, то у нас явилась надежда, что с его уходом наше дело может быть разрешено благополучно. В то же время, из неоккупированной зоны поступали все более и более тревожные сведения³⁵ — некоторых Караимов заставили зарегистрироваться

³² Kazas odnosi się do pisma z 5 I 1939.

³³ Hazzan Fiodor Foroumda, kapłan społeczności karaimekiej we Francji, został internowany w obozie w Compiègne.

³⁴ Zaświadczenie wydane przez metropolitę Eulogiusza, egzarchę Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego w Paryżu, potwierdzające, że „Kościół prawosławny zawsze uważał religię karaimeką za całkowicie autonomiczną i nigdy nie mylił jej z religią żydowską” (metropolita Euloge, 5 XI 1941), oraz pismo arcybiskupa Paryża przypominające, że Kościół rzymskokatolicki, podobnie jak carski rząd rosyjski, uznaje odrębność religii karaimekiej (Arcybiskup Paryża, 11 XII 1941).

³⁵ Pismo do dyrektora Wydziału ds. Uchodźców Rosyjskich BCIA (MAE) w Marsylii, w którym Kazas prosi o interwencję w sprawie Karaimek z Saint-Girons w Ariège (Kazas, 15 I 1943). Pismo to było reakcją na list otrzymany tego samego dnia od Vladimira Babovitcha, którego rodzina przebywała w Saint-Girons,

как Евреев, под угрозой немедленного ареста (район Монтобана)³⁶. Других, в Тулузе, в Ницце — арестовали и выпускали. Некоторым грозил секвестр имущества. Поэтому, пришлось снова начать хлопоты перед Комиссариатом по Еврейским Делах. Сначала удалось добиться того, что фактическое положение, существовавшее в оккупированной зоне было распространено на неоккупированную зону, то есть, что лица, указанные как Караимы нашим Обществом, и имеющие на руках членскую карточку нашего Общества — рассматривались как не-Евреи. Такие карточки были отправлены в неоккупированную зону через Комиссариат по Еврейским Делах. Для многих из Караимов, карточки эти прибыли в последний момент — некоторым пришлось уже скрываться, так как их должны были отправить в концентрационные лагеря. Наконец, 24.4.1943 г., мы получили письмо от Консула Франции, заведующего защитой апатридов³⁷, с просьбой прислать список Караимов, так как принято решение считать их не-Евреями, и 11.V.1943, получено было письмо от Комиссара по Еврейским Делах с сообщением о принятии этого решения³⁸. Этим более или менее определялось правовое

z ostrzeżeniem o sytuacji Karaimów w tej miejscowości (Babovitch, 1943). SKP już we wrześniu 1941 r. wstępnie alarmowało Karaimów zamieszkałych w regionie Montauban, w strefie nieokupowanej.

³⁶ Pismo dyrektora regionalnego oddziału CGQJ w Nicei do Louisa Darquiera de Pellepoixa z CGQJ w Paryżu, dotyczące sytuacji Karaimów. Nadawca informuje w nim, że zostały złożone wnioski przez osoby wyznania karaimskiego, które „zgodnie z rozporządzeniem z 2 VI 1941 r. zostały zarejestrowane jako Żydzi, lecz twierdzą, że nie należy ich za takich uważać”. BCIA (MAE) w Marsylii wydało im dokument sporządzony na papierze firmowym Ministerstwa Spraw Zagranicznych i podpisany przez francuskiego konsula generalnego, szefa delegacji A. Ronflarda, zaświadczaający, że Karaimów nie należy utożsamiać z Żydami (Regionalny dyrektor CGQJ, 13 I 1943).

³⁷ Pismo konsula generalnego Francji, szefa paryskiej delegacji z Wydziału ds. Uchodźców Rosyjskich (BCIA MAE) w strefie południowej, do prezydenta SKP, informujące go, że została podjęta decyzja, zgodnie z którą tylko posiadacze karty członkowskiej Stowarzyszenia nie będą uważani za Żydów w rozumieniu ustawy z dnia 2 VI 1941 (Konsul Generalny Francji, 27 VI 1943).

³⁸ Pismo CGQJ do prezydenta SKP (w tłumaczeniu na język polski): „(Podsumowanie) W związku z decyzją o uznaniu Karaimów za nie-Żydów w rozumieniu ustawy z 2 VI 1941, pracownik Sekcji dochodzeń kontrolnych CGQJ (SEC) wystąpił do przewodniczącego SKP o przesłanie listy Karaimów zamieszkałych

положение Караимов в рамках существовавшего французского законодательства.

«Национальные» комитеты. Комитет по Русским Дела³⁹

В виду того, что Караимское Общество в Париже группирует всех Караимов без различия подданства, каждому из Караимов в отдельности приходилось выполнять распоряжения властей, относящиеся к его «état civil⁴⁰». Караимам, грузинским, армянским, русским эмигрантам приходилось иметь дело с соответствующими их национальности комитетами.

Так как больше половины Караимов — выходцы из России, то пришлось защищать их интересы и перед Русским Комитетом⁴¹ по эмигрантским делам за отсутствием другого правомочного органа. Так как русские круги были знакомы с караимским вопросом, ещё по России, их не стоило большого труда убедить в правильности наших притязаний на положение не-евреев и даже, в некоторой мере, использовать влияние руководителей Русского Комитета

w strefie okupowanej w celu zagwarantowania im statusu Karaimów i «uniknięcia straty czasu często szkodliwej dla zainteresowanych stron» (CGQJ, 11 V 1943).

³⁹ Kazas terminem „komitet” określa biura ds. emigrantów (rosyjskich, gruzińskich, ormiańskich itp.), które istniały od początku lat dwudziestych we Francji. Jeśli chodzi o kierowany przez Youriego Jerebkoffa Urząd do Spraw Uchodźców Rosyjskich w Paryżu, który Simon Kazas również nazywa „komitetem”, instytucja ta nie została powołana przez rząd Vichy, lecz przez władze niemieckie (źródło: Angoustures Aline, kierowniczka misji historycznej OFPRA, wywiad zebrany przez Blandine Guyot, 23 marca 2015 r.). W chronologii przyjęliśmy nazwę: „Biuro ds. Uchodźców Rosyjskich” (ORR) dla dwóch organizacji, w Paryżu i Nicei, które podlegały pod różne administracje: organizacja z Paryża powiązana była z władzami niemieckimi, podczas gdy organizacja z Nicei podlegała pod władze francuskie. Jednak pomimo różnego statusu te dwa urzędy reprezentowały takie samo stanowisko w sprawie Karaimów, uznając ich za nie-Żydów.

⁴⁰ W oryginale w języku francuskim.

⁴¹ Kazas ma na myśli kierowany przez Youriego Jerebkoffa Urząd ds. Uchodźców Rosyjskich w Paryżu.

для поддержки наших ходатайств перед Комитетом по Еврейским Дела⁴².

С другой стороны, пришлось столкнуться с тенденцией Русского Комитета втянуть Караимское Общество в орбиту своего влияния. Так, когда был организован молебен по случаю ухода советских войск из Крыма, в число организаторов молебна был внесен *ex officio* представитель Караимского Общества⁴³. Такое выступление было бы совершенно противно всему духу деятельности Караимского Общества, всегда, и в мирное время, придерживающегося строгой аполитичности, объединяя Караимов, только по признаку их происхождения и самых различных политических взглядов. Пришлось целой делегацией отправиться к Жеребкову⁴⁴ с просьбой, чтобы Караимское Общество не считалось в числе организаторов молебна и имя его нигде не упоминалось. Указано было, что наше Общество строго аполитично и что такое участие может неблагоприятно отразиться на положении наших единоверцев в России.

Удалось добить того, что список организаторов вообще в газетах не появился и Караимское Общество было освобождено от участия в организации молебна. Но меня персонально Жеребков обязал явиться в церковь, что я исполнил, оставаясь всё время в толпе молящихся. Организаторы были рассажены на почётных местах.

Второе столкновение с Русским Комитетом у меня произошло по поводу его запроса о Караимах, женатых на Еврейках. У меня запросили список таких Караимов⁴⁵. Я на это ответил категорическим отказом, сославшись на то, что мы никого из Караимов не спрашивали, на ком он женат или за кем замужем, и что карточки мы выдаём каждому Караиму или Караимке персонально,

⁴² List do Louisa Darquier de Pellepoixa z CGQJ z podziękowaniem za decyzję na korzyść Karaimów (Kazas, 22 XII 1942), wysłany po rozmowach z 17 XII 1942 r. z pułkownikiem Bogdanowiczem z ORR Paris.

⁴³ Delegatem tym był sam Kazas. W czasie modlitwy „anty bolszewickiej” zachowywał dystans wobec jej organizatorów, którzy pozostawali wyraźnie w centrum uwagi. On tymczasem wmieszał się w tłum, by zachować anonimowość.

⁴⁴ Youri Jerebkoff, aktywny pronazista, był w czasie okupacji dyrektorem Rosyjskiego Biura ds. Uchodźców w Paryżu. Biuro to było ściśle powiązane z gestapo (Mnuchin 2008–2010: I, 554).

⁴⁵ Chodzi o kartę członkowską wydawaną przez Stowarzyszenie Karaimów w Paryżu.

по установлению их действительного караимского происхождения. На дальнейшие настояния пришлось ответить, что такое расследование выходит за рамки деятельности Караимского Общества, не могущего выполнять полицейские функции — и что если Русскому Комитету такие сведения необходимы, он может обратиться за содействием в полицию, располагающую соответствующим аппаратом.

Наконец, в самое последнее время, пришлось ещё раз защищаться от попыток Русского Комитета проникнуть в дела Караимского Общества: Ротмистр Рогович⁴⁶ вызвал меня в конце 1943 г. и передал мне для заполнения и подписи регистрационный бланк какой-то должен быть заполнен всеми филиалами Русского Комитета. Подписавши его, я признал бы Караимское Общество таким филиалом. Не желая входить в открытый конфликт с влиятельным у Немцев учреждением, я старался замять этот вопрос, отказываясь от новых свиданий с ссылками на болезнь. В результате, я получил повестку из Гестапо с вызовом на 4 апреля 1944 года, под угрозой применения силы в случае неявки.

В этом учреждении, мне было предъявлено обвинение в том, что:

1. В списках Караимов находятся Евреи и
2. что Караимское Общество конкурирует с официальными комитетами учрежденными Немцами.

Очевидно, первое обвинение не было очень серьёзно, так как удовлетворились моим словесным заверением.

По второму вопросу, мне заявили, что будто бы некоторые Караимы отказываются регистрироваться в «национальных» эмигрантских комитетах, ссылаясь на то, что у нас есть свой караимский комитет⁴⁷. В виду этого — хорошо было бы, если бы Караимское Общество, в избежание дальнейших недоразумений, записалась бы

⁴⁶ Piotr Alexeïevitch Rogovitch (5 lutego 1892, Moskwa – 6 stycznia 1957, Monachium) był sekretarzem Urzędu do Spraw Uchodźców Rosyjskich w Paryżu oraz asystentem Youriego Sergueïevitcha Jerebkoffa (Mnuchin 2008–2010: II, 616). Tytułowano go rotmistrzem z racji służby w tym stopniu w Kawalergradzkim Pułku imperialnej armii.

⁴⁷ Tutaj Simon Kazas używa terminu „komitet karaïmski” w odniesieniu do Stowarzyszenia Karaïmów w Paryżu.

филиальным отделением Русского Комитета. На это мне удалось выразить следующее:

- 1) Никогда ни одному Караиму не пришло в голову, что Караимское Общество в какой-либо мере могло играть роль официального управления, учреждённого Немцами;
- 2) Каждый Караим, в соответствии с своим подданством, подлежит регистрации в комитете своей национальности;
- 3) Караимское Общество строго ограничивало свою деятельность определением караимского происхождения своих членов;
- 4) Караимское Общество уже потому не могло быть филиалом Русского Комитета, что состояло из лиц различных национальностей, в том числе Французов, Турков, Персов, Поляков, Советских подданных и только 60% было русскими эмигрантами.

Нелепо было бы, чтобы не апатриды — турки, персы, и тем более — Французы во Франции поступили бы в ведение русского органа.

Мне было сказано, что об этих аргументах подумают, но до последнего времени не прекращались попытки Раговича заставить меня подписать такой регистрационный бланк.

Отношения с Евреями

В течении всей моей деятельности по ограждению Караимов от применения к ним законов о Евреях, мне пришлось сталкиваться с очень тяжелым вопросом. Многие Евреи надеялись, записавшись Караимами, спастись от грозивших им преследований. Они не представили себе действительного положения вещей, когда всё общество состоит из лиц, хорошо друг друга знакомых, в большей части родственников между собой. Кроме того, Караимы вообще, ввиду своей малочисленности, все могут точно установить, является ли данное лицо Караимом или нет. Опыт же показал, что малейшие нескромности могли повлечь за собой донос на Общество и расследования со стороны Гестапо. Так, что достаточно было внести одного не Караима в списки, чтобы все караимское дело пошло прахом.

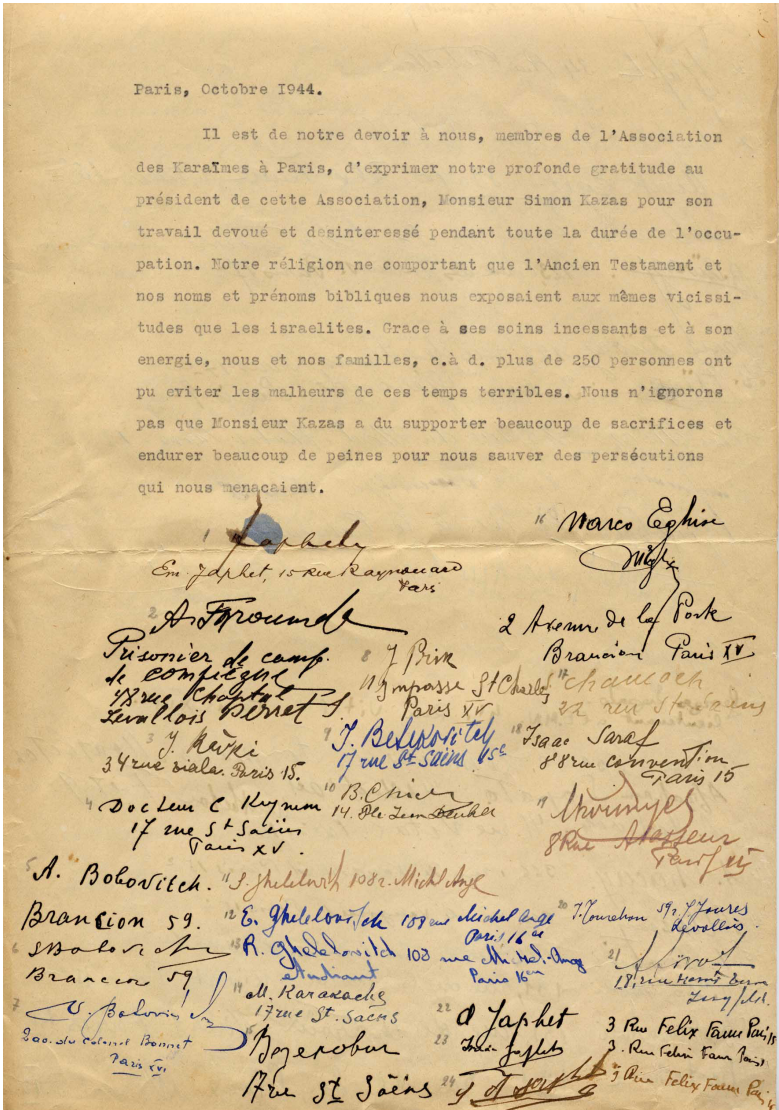
Поэтому, пришлось отказывать в принятии в Общество всем не Караимам. Но, по мере возможности, прилагались все старания к тому, чтобы помочь людям в тяжёлом положении, где это можно сделать, не рискуя погубить всё дело.

Ко мне обращались иногда с запросом по телефону из Префектуры Полиции о тех или иных лицах — является ли он Караимом. Хотя мне было совершенно ясно, что это лицо не могло быть Караимом, я заявлял, что необходимо произвести изыскания, часто говоря, что для изысканий потребуется много времени, так как, придётся сделать запрос в Крыму или в Польше — и дело оставалось пока нерешённым. Такой случай был, между многими, с Госпожой Ирвин, с двумя персидскими евреями, о которых просил персидский консул, и целым рядом других. Кое что удалось сделать для Госпожи Высоцкой, с дочерью. Удалось спасти от немедленной высылки в Стамбул (по ходатайству его адвоката).

В отношении Караимов говорить не приходится. Они сохранили все личные и имущественные права. Среди них немало Французов. Есть лица, которые благодаря своему положению не Евреев, смогли принять деятельное участие в Resistance⁴⁸.

⁴⁸ Wśród Karaimów, którzy zostali obywatelami francuskimi w 1939 r., kilku zostało zmobilizowanych, między innymi: Jacques Avache, Jacques Douvan, Adolphe Davidoff, Georges Lopato, Michel Saratch, Serge Tchoubar, Jacques Katlama, Serge Kefeli i Ilya Djoumouk. Ten ostatni zginął w walce w lesie Somme w Ardenach 23 V 1940 r.; był jednym z pierwszych poległych w szeregach armii francuskiej podczas niemieckiej ofensywy w maju 1940 roku. Alexandre Katlama (1910, Moskwa – 1990, Paryż) i Serge Tchoubar (1908, Charków – 1968, Paryż) wyróżniali się aktywnym zaangażowaniem w ruchu oporu. Alexandre Katlama, naturalizowany Francuz w 1935 r., udał się do Londynu na wezwanie generała de Gaulle'a w 1942 r., a następnie został zrzucony na spadochronie w okupowanej Francji w celu przeprowadzenia operacji sabotażowych. Serge Tchoubar dołączył do oddziałów partyzanckich na Żółtym Wybrzeżu i jako porucznik francuski kierował grupą partyzantów, z których większość stanowili radzieccy więźniowie. Obaj zostali odznaczeni Krzyżem Wojennym i Medalem Oporu (Kaiser 2017: 136–141; Kefeli 2000, 2001).

6.2 Aneks 2

Facs. 1. List dziękczynny od społeczności karaimskiej Francji dla Simona Kazasa (Paryż, październik 1944), karta 1 r°

- 25 Rehau 83 rue d. la Concorde
- 26 Yaphet 34. Rue Petrelle
- 27 Yaphet 31 Rue Petrelle
- 28 Mark Egi 83 Av. Felix Faure, Paris 15^e
- 29 Morie Egi 83. Av. Felix Faure Paris (15^e arr.)
- 30 Bivaz 123. Rue des Dames. Paris 17^e
- 31 Morie Bivaz 123 rue des Dames Paris 17^e
- 32 B. Bivaz 3. rue Gerando Paris 9^e
- 33 Alex Bivaz 28, rue du Mont-Blanc Paris - 1er
- 34 Joseph 8. rue Stanislas Paris 15^e
- 35 Joseph 83 Rue de la Concorde
- 36 Yaphet 110 Rue Raumer a Paris h. Yaphet
- 37 A. Yaphet 13 Impasse Fleury. Paris
- 38 George Sapato Lieutenant a l'EMN. 41. Rue Vital Paris XVIe.
- 39 Ana Lopato Domaine de Fermares. Montbeton
- 40 Abraham Sapato "Musel'ael Montbeton T. 179.
- 41 A. Hodjaeh 41. rue Vital. Paris 16.
- 42 A. Chacay 366, rue de Valenciennes Paris 15^e
- 43 Alhacay 206, rue de Valenciennes Paris 15^e
- 44 F. Stamboli 191, rue de la Croix-Nivert
- 45 S. Stamboli 191, rue de la Croix Nivert Paris 15^e
- 46 S. Stamboli 191, rue de la Croix-Nivert Paris XV
- 47 Y. Koshine 191, rue de la Croix Nivert P. XV

Facs. 2. List dziękczynny od społeczności karaimskiej Francji dla Simona Kazasa (Paryż, październik 1944), karta 1 v°

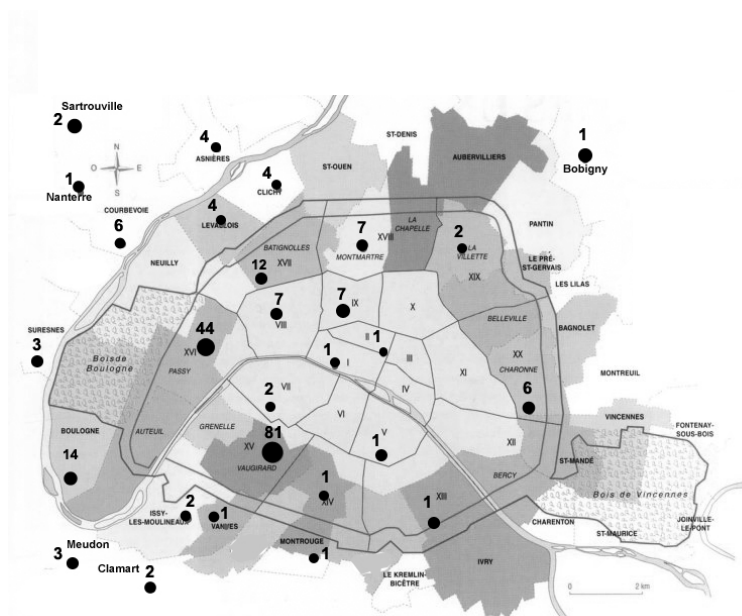
49 Michal Szylan 68, rue Brancion Paris (XV)
 50 J. P. Appolay " " "
 51 Anna El-Tan Kalantarn 60 rue Dombasle Paris
 52 J. Koucklu 32 rue de Lenz. Pres. Billancourt. IV
 53 A. Zliachewitch 77 rue des Morellois
 54 S. Itchadjik 77 rue des Morellois
 55 J. Boboritch 59 rue Brancion Paris XV
 56 D. Zourna 61 rue Dauphine Paris (6e)
 57 H. Pampoulloff 26 rue Laquerelle Paris XV
 58 E. Charoi 380 rue de Valenciennes Paris XV
 59 M. Hely 2 by Marie Thérèse Paris XV
 60 P. Hamboly 55, rue de Valenciennes XV
 61 Jacques Djignitt 65, Rue Carnot - Suessas
 62 H. Djignitt 65, Rue Carnot Suessas
 63 C. Bejicowitch 1 bis rue Plumet, Paris 15
 64 J. Duwan 15 av. Anable France Clichy. S.
 65 J. Chichman 15 rue St. Guillaume Courcouronnes
 66 Jesikowitch 64 rue Dutoit Paris.
 J. Saratch 40, rue St Lambert Paris
 J. Pampoulloff 26, rue Laquerelle XV
 H. Pampoulloff 26 rue Laquerelle 15me
 J. Koucké 83, Rue Ol. de Serres. (15).
 H. Sappark 13, rue du Clos Faugiers (15)
 J. Zouron 3, rue Plumet (15me)
 B. Zouron 3 rue Plumet (15)
 R. Koumyche 8 rue Hasseur
 J. Koumyche 81, rue Lamoignon 17e.
 J. Bitch 135, 3e St. Murt. 16e.
 M. Douwan Nadji 19 rue Erlanger 16^e
 D. Chichman 68, rue Brancion 15^e

Facs. 3. List dziękczynny od społeczności karaimskiej Francji dla Simona Kazasa (Paryż, październik 1944), karta 2 r°

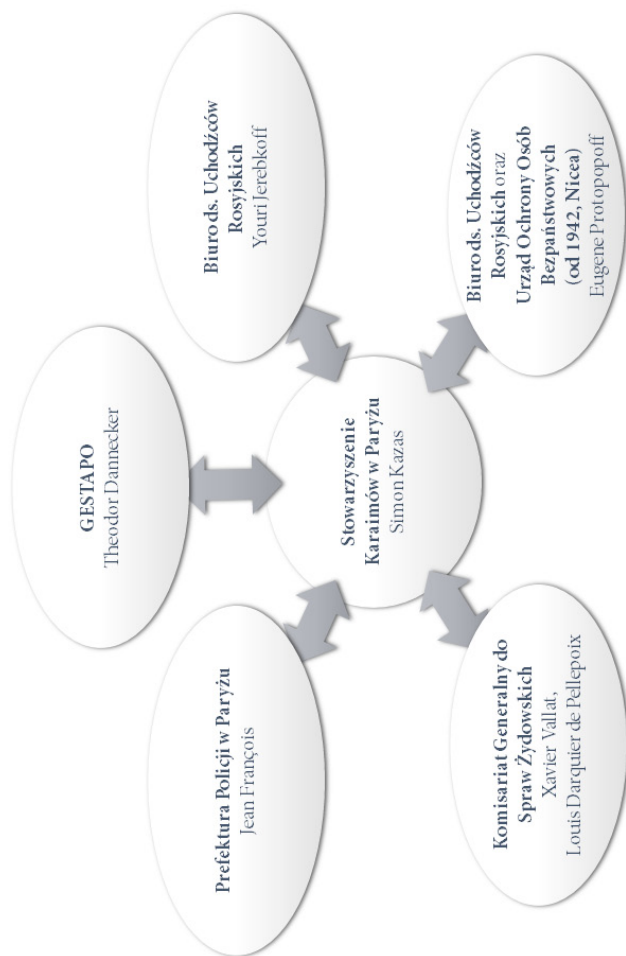
A Bemoridy 449, rue Nationale Paris (13^e)
A Sinany 113, rue Broca Paris (13^e)
Zepeloff 11 Square Albani Paris 16^e

Facs. 3. List dziękczynny od społeczności karaimskiej Francji dla Simona Kazasa (Paryż, październik 1944), zapisany fragment karty 2 v°

6.2 Aneks 3

Ryc. 1. Miejsca zamieszkania Karaimów w Paryżu i na jego przedmieściach w roku 1941 według listy sporządzonej przez SKP (źródło: Archiwum PPP), z podaniem liczby osób zamieszkałych w poszczególnych dzielnicach – łącznie 220 Karaimów, w tym 183 z Krymu i 37 z Turcji (opracowanie własne autorki)

Ryc. 2. Stowarzyszenie Karaimów w Paryżu i pięć urzędów i organizacji, przed którymi podejmowano starania o zabezpieczenie losu Karaimów w czasie okupacji (1940–1944)

Association des Karaïmes à Paris
8, Rue Duban, PARIS (16e)

CARTE DE MEMBRE *actif*

Cette carte est délivrée exclusivement aux personnes d'origine KARAÏME ; elle est strictement personnelle et ne peut pas servir aux membres de la famille du titulaire.

ANNÉE 194 *7* N° *119*

Nom : *Kouchoul*

Prénoms : *Avraam*

Adresse : *38 av. du Mrs Joffre Nanterre (S)*

Le Président,
S. Kuzos.

Signature du Titulaire,
A. Kouchoul

Le Secrétaire,
S. Sabotitch

Vu pour certification matérielle
signature d' *S. Kuzos*
le *M. H. H.*
Le Commissaire de Police

Association des Karaïmes à Paris

Registre
Préfect. de Police
N° 164.366

Préfecture de Police

Quartier de la Madeleine

Ryc. 3. Karta członkowska SKP Avraama Kouchoula

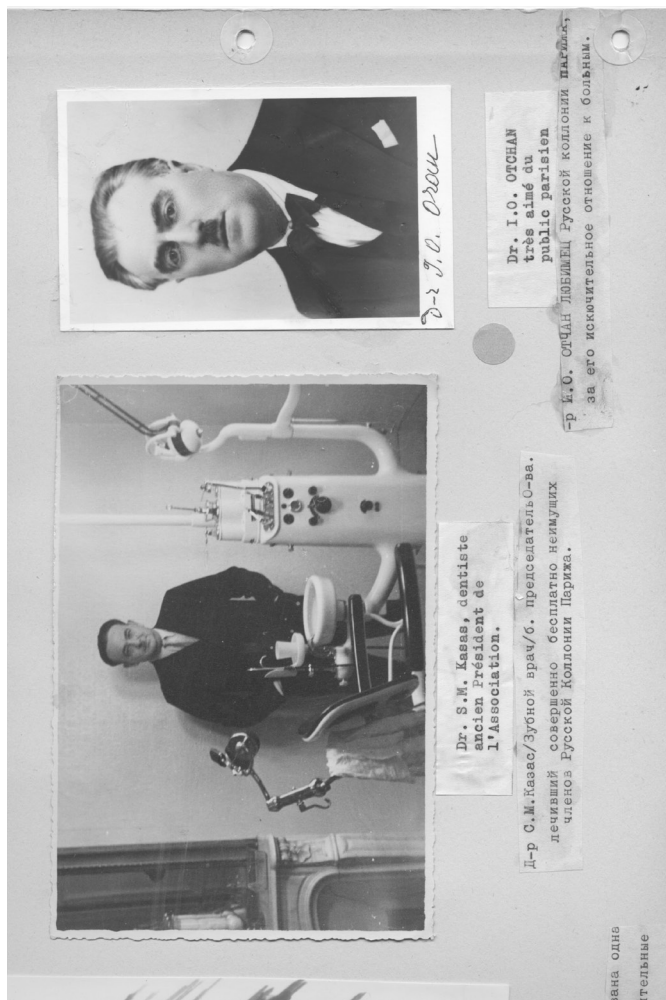

Рис. 4. Z lewej: Simon Kazas w swoim gabinecie stomatologicznym. Z prawej: Ilja Ochan. Karta z „Albumu Pamiątkowego Stowarzyszenia Karaimów w Paryżu”, sporządzonego przez I. S. Koumycha, Paryż 1971 (kolekcja prywatna)

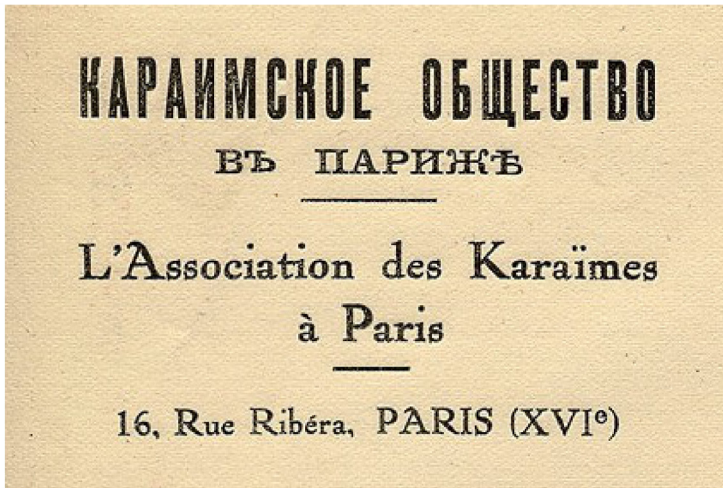

Рис. 5. Karta wizytowa Stowarzyszenia Karaimów w Paryżu (Archiwum SKP)

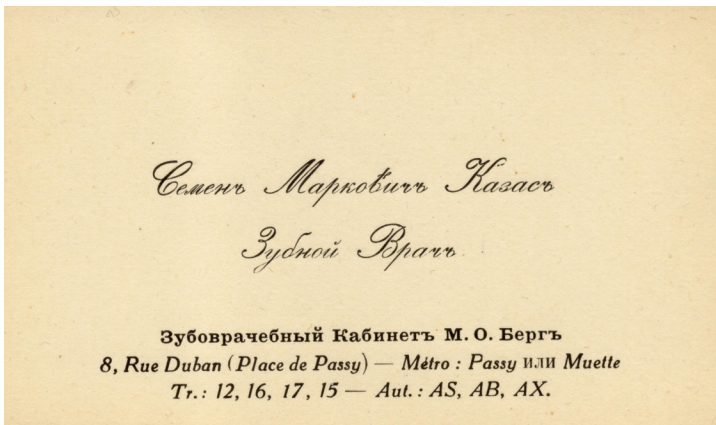

Рис. 6. Karta wizytowa Simona Kazasa. Nazwa zawodu w języku rosyjskim wskazuje, że jego pacjenci wywodzili się przede wszystkim z kręgów rosyjskiej emigracji (archiwum prywatne N. Fiłatowa)

Ryc. 7. Pogrzeb zmarłego 7 czerwca 1965 r. Simona Kazasa na cmentarzu w Boulogne-Billancourt). Na szarfię wieńca napis w języku francuskim i rosyjskim: „Naszemu Prezydentowi. Szczęrze” (archiwum prywatne N. Fiłatowa)

Ryc. 8. Simon Kazas w otoczeniu niezidentyfikowanych osób (na zdjęciu z prawej siedzi, na zdjęciu z lewej – stoi drugi od lewej); Le Touquet-Paris-Plage, lata 30. XX w. (archiwum prywatne N. Filatowa)

Ryc. 9. Portret Simona Kazasa pędzla Alexandra Geftera, byłego oficera marynarki, który w okresie emigracyjnym zarabiał na życie jako malarz, portrecista i marynista. Lata 30. XX w., Paryż (archiwum prywatne N. Filatowa)

Рис. 10. Brelok z wygrawerowanymi inicjałami Simona Kazasa na awersie i dedykacją na rewersie, ofiarowany przez pacjentów, których często leczył bezpłatnie, 20 XII 1904 (archiwum prywatne N. Fiłatowa)

Lista skrótów

BCIA (MAE)	= Wydział do Spraw Bezpaństwowców (<i>Bureau chargé des interests des apatrides</i>)
BWLAN	= Biblioteka Litewskiej Akademii Nauki im. Wróblewskich (<i>Lietuvos Mokslų Akademijos Vrublevskijų Biblioteka</i>), Wilno
CDJC	= Centrum Współczesnej Dokumentacji Żydowskiej (<i>Centre de documentation juive contemporaine</i>), Paryż
CGQJ	= Komisariat Generalny do Spraw Żydowskich (<i>Commissariat général aux questions juives</i>), Paryż, 1941–1944
GESTAPO	= Tajna Policja (<i>Geheime Staatspolizei</i>), Paryż, 1940–1944
OFPRA	= Francuskie Biuro ds. Ochrony Uchodźców i Bezpaństwowców (<i>Office français de protection des réfugiés et apatrides</i>)
ORR	= Biuro ds. Uchodźców Rosyjskich (<i>Office des réfugiés russes</i>)
PPP	= Prefektura Policji w Paryżu (<i>Préfecture de police de Paris</i>)
SKP	= Stowarzyszenie Karaimów w Paryżu (<i>Association des Karaimes à Paris</i>)
SEC	= Sekcja dochodzeń kontrolnych CGQJ (<i>Section d'enquête de contrôle du CGQJ</i>)

Bibliografia

1. Archiwa

1.1. Kolekcje prywatne

Kolekcja prywatna I, Paryż, Francja. Protokoły z posiedzeń Stowarzyszenia (62 sprawozdania z posiedzeń w latach 1926–1946). SKP.

Kolekcja prywatna II, Paryż, Francja. Korespondencja różna. SKP.

1.2. Kolekcje publiczne

CDJC, Paris: Kartoteka i korespondencja z CGQJ dotycząca Karaimów we Francji w okresie okupacji; głównie CDJC, XXXII.

BWLAN, Wilno: Kolekcja Seraji Szapszała (F143): listy Karaimów z Francji z lat 1921–1939 adresowane do hachana Seraji Szapszała.

Archiwum PPP, Paryż: Kartoteka *l'Association des Karaimes à Paris* (JO N°164 366 – ASS. 2043).

Źródła

- Arcybiskup Paryża (11 XII 1941): List z archidiecezji paryskiej dotyczący religii karaimejskiej. SKP; CDJC, XXXII-108.
- Babovitch, Vladimir (1943): List do Simona Kazasa. SKP.
- CGQJ (11 V 1943): List do Simona Kazasa. CGQJ, XXXII-128.
- Darquier de Pellepoix, Louis (11 V 1943): Pismo. CDJC, XXXII-128.
- Forumda Fiodor, [Bez tytułu]. Wypis ze zbioru nekrologów (w tym samego Forumdy). Rękopis w języku rosyjskim, niepublikowany. 39 kart, bez daty. SKP.
- Forumda, Fiodor (4 VI 1933): List do Seraji Szapszała. BWLAN, F143 251 7rv.
- Forumda, Fiodor (12 I 1935): List do Seraji Szapszała. BWLAN, F143 582 1rv.
- François, Jean (30 X 1941): List do Jacquesa Ditte'a, dyrektora Służby Statusu Osób w CGQJ. CDJC, XXXII-104.
- François, Jean (26 XI 1941): List do Simona Kazasa. CDJC, XXXII-105.
- François, Jean (25 II 1941): Pismo do Simona Kazasa. SKP; CDJC, XXXII-92.
- Freiherr von Ulmenstein, Christian Ulrich (5 I 1939): List do Simona Douvana. SKP.
- Karaimes de France (X 1944): List dziękczynny od społeczności karaimejskiej Francji dla Simona Kazasa. SKP.
- Kazas, Simon (15 I 1943): List do dyrektora Biura Rosyjskich Uchodźców BCIA (MAE) z Marsylii. CDJC, XXXII-123.
- Kazas, Simon (29 XI 1941): Memorandum na temat niezżydowskiego pochodzenia Karaimów. CDJC, XXXII-106-107.
- Kazas, Simon (29 XI 1941): List do Xaviera Vallata z CGQJ składający się z dwudziestu pięciu części, w tym sześciopunktowego memorandum. CDJC, XXXII-106.
- Kazas, Simon (22 XII 1942): List do Louisa Darquiera de Pellepoixa z CGQJ. SKP.
- Kazas Simon, [Bez tytułu]. Autobiograficzna relacja z działań drugiego prezydenta SKP w czasie II wojny światowej. Rękopis w języku rosyjskim, niepublikowany, 1946. 16 kart, 5 części (zob. **Aneks 1**). SKP.
- Kazas, Simon; Sakay, Moïse (23 IX 1941): List do Xaviera Vallata (Komisarza generalnego do spraw żydowskich z CGQJ) o spisie Karaimów zamieszkujących we francuskiej strefie nieokupowanej. SKP; CDJC, XXXII-98.
- Kefeli, Michel (2000): *Quelques étapes de la vie d'Alexandre Katlama*, memorandum. Archiwum prywatne.
- Kefeli, Michel (2001): *Tchoubar Cyril, fils de Karaïme en France*. Archiwum prywatne.
- Konsul Generalny Francji (27 VI 1943): List do Simona Kazasa. CDJC, XXXII-126.
- Metropolita Euloge (5 XI 1941): Certyfikat metropolity Euloge, patriarchy Rosyjskiego Kościoła Prawosławnego w Paryżu. SKP.

- Regionalny dyrektor CGQJ (13 I 1943): List do Louisa Darquier de Pellepoixa z CGQJ w Paryżu. CDJC, XXXII-121/122.
- SKP (18 XI 1941): Sprawozdanie z posiedzenia zarządu. SKP.
- SKP (1938): Protokół zebrania Stowarzyszenia Karaimów w Paryżu. SKP.
- SKP (29 VI 1941): Protokół Nadzwyczajnego Walnego Zgromadzenia. SKP.
- SKP (4 VII 1941): Sprawozdanie z posiedzenia Zarządu. SKP.
- SKP (26 VI 1941): Sprawozdanie z posiedzenia Zarządu. SKP.
- SKP (3 II 1946): Protokół Walnego Zebrania. SKP.
- SKP (3 III 1946): Protokół Walnego Zebrania (brudnopis w j. francuskim). SKP.
- Stolypin, Piotr A. (5 IV 1910): O niedostępności primineniâ ograničatelnyh postanowlenij, kasaŭšihšâ evreev k karaimam. Rossiiskii gosudarstveny istoriceskii arhiv, fonds 1284, ref. 187, plik 260, arkusz 10, dostępne na stronie internetowej: <http://stolypin-info.ru/node/4084.html> w dniu 6 VIII 2019.
- Szapszał, Seraja (4 VII 1938): List do Sébastiena Pastaca. SKP.
- Szapszał, Seraja (31 VIII 1939): Raport do Ministerstwa Spraw Religijnych i Oświecenia Publicznego. BWLAN, F143 1064: 158 r°, 159 r°, 160 r°.

Opracowania

- Abkowicz, Mariola (2014): Działalność organizacyjna Karaimów z pierwszej fali emigracji rosyjskiej w przededniu II wojny światowej na podstawie korespondencji z hachanem Serają Szapszałem. – *Almanach Karaimski* 3: 7–24. DOI: 10.33229/ak.2014.3.01.
- Baschmakoff, Alexandre (1937): *Cinquante siècles d'évolution ethnique autour de la Mer Noire*. Paris.
- Gorboff, Marina (1995): *La Russie fantôme. L'émigration russe de 1920 à 1950*. Lausanne.
- Hennequin, Gilles (1984): *Résistance en Côte-d'Or. Charlie, Jeannine, Fernando, Maxime et les autres. Passeurs et Réseaux. Les organisations clandestines en Côte-d'Or. Les maquis dans l'est du département*. Tom. II. [sine loco].
- Kaiser, Charles (2017): *Le prix du courage. Une famille dans la Résistance*. Paris.
- Kefeli, Michel (2007): Karaimi we Francji. – *Awazymyz* 3 (17): 3–10.
- Kušul, Avraam (2010): Molitva. Drancy 1930. – *Ruskaâ mysl'* 45 (4820): *Pravoslavnyj Vestnik* 2: 1-2.
- Kuszul, Awraam (2007): Modlitwa. – *Awazymyz* 3 (17): 12–13.
- Mnuchin, Lev Abramovič (red.) (2008–2010): *Rossijskoe zarubež'e vo Francii. Biografičeskij slovar'; v trech tomach*. Moskva. [Dostępne na stronie internetowej: <https://www.dommuseum.ru/museum/nauka/slovar/>].
- Otchan Natacha ([brak roku]): *Une petite fille dansait*. Strasbourg.

- Prezidium Asociacii «Krymkarajlar» (red.) (2005): *Krymskie karaimy. Proishozhdenie, ètnokul'tura, istoriâ*. Simferopol.
- Sarač, Mihail (2005): Rossijskaâ èmigraciâ i karaimy vo Francii. – [w:] *Krymskie karaimy. Proishozhdenie, ètnokul'tura, istoriâ*, pod redakcją Prezidium Asociacii «Krymkarajlar». Simferopol: s. 87–99. [Dostępne na stronie internetowej: <http://www.krimoved-library.ru/books/krimskie-karaimy11.html> w dniu 01.07.2019].
- Vasilev, Aleksandr; Lopato, Lûdmila (2011): *Caritca parižsskih kabare*. Moskva.